

De ironische generatie

Ideologische plaatsbepaling van de
Kappeyniaanse liberalen aan de hand
van de betekenis van hun ironische stijl

Student: T.L. van der Meulen
Studentnummer: 1241958
Document: Masterscriptie
Begeleider: Prof. dr. H. te Velde
Datum: 29 juli 2019

Inhoudsopgave

§ 1. Inleiding.....	4
§ 1.1 Thema.....	4
§ 1.2 Onderzoeksdoel en structuur.....	6
§ 1.3 Bronkritiek.....	8
§ 2. Grondbegrippen.....	8
§ 2.1 Politieke cultuur, politieke stijl en cultuur.....	8
§ 2.2 Politiek als spel.....	11
§ 3. De ironische politieke stijl van de liberale tussengeneratie	14
§ 3.1 Ironie.....	14
§ 3.2 De kring-Kappeyne.....	17
§ 3.3 Bronnenanalyse	18
§ 3.3.1 Parlementaire schetsen en politieke herinneringen	19
§ 3.3.1.1 Bronkritiek	19
§ 3.3.1.2 Bevindingen	20
§ 3.3.2 Handelingen van de Tweede Kamer, persoonlijke en politieke correspondentie ..	24
§ 3.3.2.1 Bronkritiek Handelingen van de Tweede Kamer.....	24
§ 3.3.2.2 Bronkritiek persoonlijke en politieke correspondentie.....	25
§ 3.3.2.3 Bevindingen	26
§ 3.3.2.3.1 Het debat over de Schoolwet-Kappeyne	26
§ 3.3.2.3.2 De ironische generatie in de Tweede Kamer	29
§ 3.3.2.3.3 Kappeynes rede uit 1874.....	33
§ 3.4 Conclusie.....	36
§ 3.4.1 Waarop?.....	36
§ 3.4.2 Wie?.....	38
§ 4. De oorsprong van de ironische stijl.....	40
§ 4.1 Ironische vindplaatsen in de literatuur.....	42
§ 4.1.1 De Romantische Club	42
§ 4.1.1.1 Ironische stijl.....	43
§ 4.1.1.2 Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne.....	45
§ 4.1.1.3 Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne.....	46
§ 4.1.2 De Amsterdamse critici.....	47
§ 4.1.2.1 Ironische stijl.....	48
§ 4.1.2.2 Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne.....	50
§ 4.1.2.3 Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne.....	51
§ 4.1.3 De kleine kring van HaverSchmidt.....	52
§ 4.1.3.1 Ironische stijl.....	52
§ 4.1.3.2 Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne.....	55
§ 4.1.3.3 Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne.....	56
§ 4.2 Literaire ironici in het politieke domein.....	58
§ 4.2.1 Wie?.....	58

§ 4.2.2	Ironie en debat.....	59
§ 4.3	Het ironische zinsperspectief.....	60
§ 4.3.1	Oud-liberaal zinsperspectief.....	60
§ 4.3.1.1	Ideaal en praktijk.....	60
§ 4.3.1.2	De ironici als onderdeel van de oud-liberale cultuur.....	62
§ 4.3.2	De belofte van de romantiek.....	63
§ 4.3.2.1	De Romantische Club.....	64
§ 4.3.2.2	De Amsterdamse critici.....	65
§ 4.3.2.3	De kleine kring van HaverSchmidt.....	67
§ 4.3.3	Conclusie.....	69
§ 4.3.3.1	Wat?.....	69
§ 4.3.3.2	In welke mate?.....	70
§ 5.	Ironische stijl als voltooiing van de oud-liberale cultuur.....	71
§ 5.1	Vervolmaking.....	72
§ 5.2	Einde.....	73
§ 5.3	De permanente instabiliteit van ironie.....	74
	Bronnenopgave.....	76

§ 1. Inleiding

Als er van de negentiende-eeuwse liberale staatsman Johannes Kappeyne van de Coppello (1822-1895) één beeld is blijven hangen, dan dit: een lange man in nachthemd, uitgestrekt op de vloer van zijn studeerkamer, rustig bladerend door een ingewikkelde rechtsgeleerde tekst, terwijl hij omringd wordt door slordige stapels boeken en opengeslagen geschriften. Kappeyne is in de politieke herinnering een eeuwige student, briljant in zijn rechtenstudies maar vanwege een weinig ernstige instelling niet op zijn plek in de parlementaire politiek. Deze typering aan de hand van de nachthemdanekdote wordt voor het eerst gevonden bij journalist Frans Netscher, maar lijkt daarvoor al rondgezongen te hebben en is sindsdien veelvuldig overgenomen.¹ Over de juistheid van de verhalen over Kappeynes studiegewoonten liepen de meningen destijds echter al uiteen. Maar liefst drie van Kappeynes vrienden hebben de moeite genomen om hem postuum te verdedigen tegen deze aantijging. Anders dan ‘gewoon’ zittend aan tafel hadden ze hem nooit zien studeren: Kappeyne was een ernstig man, zo was hun boodschap.²

Deze kleine controverse roept verwarring op: was Kappeyne nu een ernstig staatsman of niet? Netscher en Kappeynes vrienden bieden geen uitsluitsel. Parlementaire schetsenschrijvers zoals Netscher publiceerden voor een breed publiek dat geïnteresseerd was in sappige verhalen over ‘s lands hoge heren. Hun beschrijvingen van het parlementaire bedrijf staan bol van de aangezette karikaturen. Tegelijkertijd gaan ook Kappeynes vrienden niet vrijuit: ernst was in de negentiende eeuw de enige juiste politieke instelling van een parlementariër, dus als de eer van hun vriend hen lief was, was er veel aan gelegen om Kappeyne als een ernstig man te herinneren. Andere bronnen over Kappeyne – van Kappeyne zelf zijn er maar weinig bekend – laten samen eenzelfde ambivalent beeld achter: een man die de politiek ernstig nam maar een hekel had aan ‘uitgestreken deftigheid’, en die zijn mede-politici soms in de maling nam maar ook vurige redevoeringen afstak.³

§ 1.1 Thema

De tweeslachtigheid van Kappeynes stijl in de politiek heeft me getroffen. Het ligt voor de hand om één van de twee beelden te kiezen als beschrijving van zijn werkelijke stijl en het andere als onbetrouwbaar af te doen. Ik heb, ook na dit onderzoek, geen reden gezien om dat te doen; beide beelden komen me even raak voor, zelfs nog raker dan aan het begin. Hoewel het nog te vroeg is om daar argumenten voor te geven, neem ik daarom beide beelden aan: met zijn stijl nam Kappeyne de politiek ernstig en niet-ernstig tegelijk.

Dit ambivalente beeld opent de mogelijkheid om Kappeynes politieke stijl anders te interpreteren dan tot nog toe is gedaan, namelijk als een *ironische* stijl.⁴ En niet alleen Kappeynes

¹ F. Netscher, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste en Tweede Kamer* (Amsterdam 1890) 185-189. Nog tijdens Kappeynes leven overgenomen in: A. Ising, *In de Kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken 1850-1886* (s-Gravenhage 1892) 100-101; daarna in: D.A. van de Riet, ‘J. Kappeyne van de Coppello (1822-1895)’, in: List, G.A. van der, Schie, P.G.C. van, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993) 38-49, aldaar 38-40.

² A.P.Th. Eyssel, ‘Mr. Johannes Kappeijne van de Coppello’, overgedrukt uit: *Themis* 3-4:56 (1895) 12; F.B. Coninck Liefsting, ‘Mr. J. Kappeyne van de Coppello’, *De Nederlandsche Spectator* 48 (1895) 389, 393; H.J. Smidt, ‘Mr. J. Kappeyne van de Coppello. Mededeelingen en herinneringen’ (Amsterdam 1895) 35-36.

³ Smidt, ‘Kappeyne van de Coppello’, 11, 37-38; Ising, *Kamers der Staten-Generaal*, 101-102. Henk te Velde heeft eerder op deze ambivalentie in Kappeynes karakter gewezen: H. te Velde, ‘Kapeyne tegen Kuypers of de principes van het politieke spel’, in: Velde, H. te, Verhage, H. (eds.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996) 125-126.

⁴ Ironie heeft met ambivalentie te maken, maar is niet hetzelfde. In § 3.1 kom ik terug op het verband tussen de twee.

politieke stijl blijkt dan als ironisch te kunnen worden gekenschetst. Al vroeg in zijn politieke loopbaan in de jaren 1850 en 1860 verzamelde Kappeyne een groep liberale vrienden en medestanders om zich heen, met wie hij behalve zijn ernstige politieke overtuigingen ook zijn liefde voor het speelse deelde. Van vriend en mede-Kamerlid Willem Jonckbloet (1817-1885) is een ironisch getoonzet boekje bekend waarin hij onder andere de hoge Haagse burgerij, waartoe hij zelf behoorde, te kijk zette.⁵ Jonckbloets imago was dusdanig dat zijn necroloog Henri Moltzer waarschuwde dat hij geen karakterschets van zo iemand kon geven: ‘Vooral [niet] bij een man als Jonckbloet, waar zoo licht de schijn kon bedriegen.’⁶ Ook anderen uit de kring van Kappeyne hebben zich niet onbetuigd gelaten. Tweede Kamerleden Hendrik Smidt (1831-1917), Franciscus Lief tinck (1835-1917) en Jacob van Kerkwijk (1830-1901) stonden bekend om hun grote inzet in het parlement, maar ook om de grappen die ze uithaalden met andere parlementsleden, daarmee dikwijls de grenzen van het betamelijke benaderend of overschrijdend.⁷ Zo gaf Netscher een prachtig beeld van de ironische Lief tinck:

‘Maar het best is hij in zijn element wanneer [de katholieke politicus] Van Baar aan het woord is. Nauwelijks heeft de Voorzitter den naam van dezen afgevaardigde uit Eindhoven genoemd, of de heer Lief tinck steekt de zaal over, om een vroolijk spel met hem te drijven. Soms gaat hij vlak naast den spreker staan, bij ieder zijner beweringen met het hoofd knikkend, als vond hij ze volkomen juist; ook zinkt hij wel eens in zijn nabijheid op een der groene bankjes neêr, hem lachend aanziende, door een interruptie hem in verlegenheid brengend, terwijl hij hem midden in zijn redevoering een onverwachte vraag doet, waardoor hij aan het stotteren raakt (...)’⁸

Was deze stijl beperkt gebleven tot Kappeyne, dan was hij inderdaad geweest wat veel tijdgenoten en latere historici van hem hebben gemaakt: een briljante strafpleiter die per ongeluk in de politiek verzeild raakte en als vis op het droge wegwijnde. Maar met zo veel ironische medestanders in de Tweede Kamer en uiteindelijk ook politieke invloed voor deze ironische generatie is die opvatting onhoudbaar. Met Kappeyne als charismatische leider ontloek er vanaf begin jaren 1860 een generatie liberalen in de Tweede Kamer van wie de houding tot het parlementaire politieke bedrijf niet geheel doorzichtig was. Hun gelijktijdige omarming van het speelse en het ernstige was op zijn minst paradoxaal en wijst op een ambivalente houding tegenover de (parlementaire) politiek, die zich uitte in een *ironische parlementair-politieke stijl*. Deze ironische parlementair-politieke stijl is het thema van dit onderzoek.

.....

⁵ [W.J.A. Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag door een Hagenaar* (‘s Gravenhage 1843). Haken omdat het boek anoniem gepubliceerd werd.

⁶ H.E. Moltzer, ‘Levensbericht van W.J.A. Jonckbloet’, *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1886) 1-70, aldaar 58.

⁷ F. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889) 71-72; Lavater Jr., *Politieke fotografien van de aftredende leden der Tweede Kamer* (Sneek 1879) 70-71; Sagittarius, *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869) 100.

⁸ Netscher, *Tweede Kamer*, 43.

§ 1.2 Onderzoeksdoel en structuur

Het doel dat ik voor ogen heb met het onderzoek is het plaatsen van deze ironische liberalen in politiek-ideologisch opzicht. Kappeyne en de zijnen hebben tot nu toe een zwervend politiek bestaan geleid in de historiografie.⁹ Soms worden ze gepositioneerd als voorlopers van het sociaalliberalisme dat na 1885 opgang maakte, zodat ze in hetzelfde rijtje als ‘kathedersocialisten’ Baltus Pekelharing (1841-1922), Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917) en Nol Kerdijk (1846-1905) belanden¹⁰; soms zijn ze een tussengeneratie tussen Thorbecke (1798-1872) en de sociaalliberalen zonder verdere specificatie¹¹; en meestal worden ze nagenoeg geheel overgeslagen: na Thorbecke was er een mislukt kabinet onder Kappeyne, daarna begon de verzuiling en ontstonden de liberale partijen.¹²

De moeilijkheid om de ironische tussengeneratie politiek te plaatsen lijkt een gevolg te zijn van de opmerkelijke geschiedenis van deze groep. Begin jaren 1870 wonnen de ironici onder hun zogenoemde ‘leader’ Kappeyne razendsnel aan invloed. Zeker na een overtuigende toespraak van Kappeyne in 1874, waarin hij een behoorlijk sociaal hervormingsprogramma voor het toekomstige liberalisme uitstippelde, leek het liberalisme een krachtige toekomst beschoren. Deze positieve impuls kwam niet ongelegen voor de liberalen, bij wie de sfeer al voor de dood van onbetwiste leider Thorbecke in 1872 naar onderling gekibbel was omgeslagen. Een belofte van nieuwe eenheid en daadkracht werd door Kappeyne en zijn vrienden meegebracht.¹³ Nauwelijks vijf jaar later stonden de liberalen met lege handen. Kappeynes macht als *leader* van de liberalen was na de val van zijn kabinet (1877-1879) gebroken, de liberalen kibbelden als vanouds en behalve een controversiële Schoolwet was er weinig tot stand gebracht. Bovendien was over de meeste in 1874 voorgenomen plannen, zoals hervorming van het kiesrecht, het leger en het zorgstelsel, überhaupt niet gesproken, en was het de vraag of Kappeyne, zijn ironische medestanders en zeker de rest van de liberalen wel werkelijk zo enthousiast over de hervormingen waren. Deze geschiedenis van grote beloften en teleurstellende resultaten biedt veel ruimte en weinig houvast voor interpretatie vanuit een politiek en politiek-ideologisch perspectief. Het is daarom niet verwonderlijk dat Kappeyne en de zijnen zowel voor radicale sociaalliberalen als voor voorzichtige hervormers zijn gesleten.

Ik denk dat het mogelijk is om de generatie van Kappeyne steviger in een politiek-ideologische traditie te plaatsen dan tot nu toe gedaan is. Bovendien doet wat mij betreft geen van de bovengenoemde interpretaties recht aan de politiek-historische betekenis van deze ontheemde generatie liberalen. Kappeyne en zijn kring waren niet zozeer de verkondigers van een nieuw soort

⁹ J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2017) 105-106.

¹⁰ J.J. van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Groningen 2010) 168-172; H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19^e eeuw* (Assen 1982) 110-113. Mogelijk hebben ze deze opvatting overgenomen van: J.A. Levy, *De moderne levensbeschouwing van J. Kappeyne van de Coppello* (’s-Gravenhage 1875) 5-9.

¹¹ S.P. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 25-26; W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland. 1849 tot 1891* (’s-Gravenhage 1918) 504-505; F. de Beaufort, P. van Schie, *Het liberalen boek* (Zwolle 2011) 105-109; G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 42-55; R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 133-154.

¹² J.Ch. Blok, ‘Een vergeten staatsman’, *Het Lees kabinet. Maandschrift gewijd aan vaderlandsche en buitenlandsche letterkunde* 52:3 (1895) 161-166, aldaar 162; P. de Rooy, *Ons stijpje op de wereldkaart, De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 131-132; Riet, ‘Kappeyne van de Coppello’, 47-49.

¹³ Mr. O.B., *De crisis en de toekomst der liberale partij* (Culemborg 1876).

liberalisme, maar veelmeer de laatsten die zich nog ten volle in de traditie van de Thorbeckiaanse oud-liberalen begaven – misschien wel meer dan de oud-liberalen zelf.¹⁴

Om aannemelijk te maken dat de Kappeynianen de laatste Thorbeckiaanse oud-liberalen waren, laat ik in deze scriptie zien dat zij zich met hun ironische stijl weliswaar afzetten tegen de oud-liberale politieke cultuur, *maar daarmee op twee manieren de voltooiing ervan waren*. Op de eerste plaats was de ironische stijl van de kring van Kappeyne de *vervolmaking* van de oud-liberale politieke cultuur: oud-liberaler dan Kappeyne en de zijnen is het oud-liberalisme niet geweest. Op de tweede plaats voltooiden de Kappeynianen het oud-liberalisme in de zin dat ze het *beëindigden*: hun ironische stijl heeft het oud-liberalisme de das omgedaan.

De vraag waarom juist een onderzoek naar politieke stijl geschikt is om hen ideologisch en politiek te plaatsen, zal pas in § 2. aan bod komen. Voorlopig moet die geschiktheid worden aangenomen op basis van de autoriteit van andere politieke stijlhistorici. Met een onderzoek naar het verband tussen politieke stijl, politieke strijd en politieke ideologie ben ik namelijk niet de eerste. Historici zoals Henk te Velde, Erie Tanja, Jacob van Rijn en Maartje Janse hebben veel grotere onderzoeken op het snijvlak van deze domeinen opgetuigd.¹⁵

De argumentatie met betrekking tot het verband tussen politieke stijl en politieke strijd, en tussen politieke stijl en politieke ideologie zal ik grotendeels van hen overnemen en verder uitwerken. Op een belangrijk punt wijkt dit onderzoek echter van dat van hen af. Om te kunnen laten zien dat de ironische stijl van de Kappeynianen ten diepste oud-liberaal was, ga ik in op de buitenpolitieke culturele oorsprong van hun ironie. Deze stap is noodzakelijk, omdat de concrete politieke stijluitingen van de ironische liberalen het niet direct mogelijk maken om te onderzoeken of zij de voltooiers van de oud-liberale politieke cultuur waren. Pas in de context van een bredere culturele ironische reactie op de oud-liberale (politieke) cultuur kan dat zichtbaar worden. Dat is een andere aanpak dan eerdere politieke stijlhistorici hebben gekozen. Janses onderzoek naar ‘afschaf-verenigingen’, Tanja’s studie naar parlementair-politieke gewoontes, Van Rijns onderzoek naar debatverenigingen en Te Veldes uiteenlopende onderzoeken naar politieke stijl blijven grotendeels binnen een breed opgevat politiek domein; ze bewegen zich op en langs de grens met het culturele. *Ik zal nadrukkelijk proberen de grens van het culturele naar het politieke over te steken*. In § 2.2 werk ik dit verband tussen politiek en cultuur uit. Andersom zijn er ook grenzen te slechten, maar dat valt buiten de reikwijdte van dit onderzoek.

Concreet zijn er drie hoofdvragen voor mij steeds prangender geworden. Tevens maken die de hoofdstructuur van deze scriptie uit.

1. *Wat hield deze ironische parlementair-politieke stijl in en wie in de Tweede Kamer beoefenden hem?* (§ 3.) Niet alle ironische Tweede Kamerleden gebruikten ironie op dezelfde manier. Evenmin uitte iedereen uit de kring-Kappeyne zich (even) ironisch, noch maakte ieder ironisch Tweede Kamerlid deel uit van deze kring. Ik vraag me daarom af *wat* de ironische stijl behelsde en *wie* er tot de ironici behoorden.

¹⁴ Een enkele auteur heeft wel gewezen op overeenkomsten tussen de Kappeynianen en Thorbeckianen, maar grote consequenties voor de politiek-ideologische positie van de Kappeynianen zijn daar niet aan verbonden. Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 245-248.

¹⁵ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002); M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007); E. Tanja, *Goede politiek. Parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011); Rijn, *Eeuw van het debat*.

2. *Wat is de oorsprong van deze ironische parlementair-politieke stijl? (§ 4.)*

Waarom de Kappeyniaanse kring zich ironisch uitte, is nog onbekend. Binnen de ironische stijl zelf en binnen de bestaande literatuur over (parlementair-)politieke geschiedenis zijn nauwelijks aanwijzingen te vinden voor de oorsprong van hun ironische stijl. Omdat stijl zich weinig van de grenzen van maatschappelijke domeinen hoeft aan te trekken, vraag ik me af of er in domeinen buiten de politiek sporen te vinden zijn van een vergelijkbare ironische stijl die inzicht biedt in de oorsprong van de stijl van Kappeyne en de zijnen.

3. *Wat is de politiek-ideologische en politieke betekenis van deze ironische parlementair-politieke stijl? (§ 5.)*

De slotvragen. De ironische liberalen hielden er een andere stijl op na dan de oud-liberalen en waren lang niet zo succesvol in de politiek als hun oud-liberale voorgangers. Waarom betekende hun stijl politiek-ideologisch gezien dan toch de vervolmaking van de oud-liberale politieke cultuur? En wat heeft de ironische stijl van de liberale tussengeneratie te maken met hun snelle verdwijning uit het parlement na 1880?

.....

§ 1.3 **Bronkritiek**

Voor dit onderzoek maak ik gebruik van uiteenlopende soorten bronnen. Zo is de sectie over het wat en wie van de ironische parlementair-politieke stijl (§ 3.) gebaseerd op parlementaire schetsen, politieke herinneringen, correspondentie, parlementaire Handelingen en verslagen van parlementaire beraadslagingen in de pers; en komen in de sectie over het waarom van de ironische stijl (§ 4.) enkele negentiende-eeuwse literaire werken voorbij. Per fase van het onderzoek is de hiërarchie tussen primaire en secundaire bronnen bovendien verschillend. De sectie over het wat en wie is gebaseerd op primair bronmateriaal, maar die over het waarom hoofdzakelijk op secundaire literatuur; primaire bronnen dienen daar vooral als illustratie. De uiteenlopende aard en wisselende functie van deze bronnen vragen om een precieze bespreking van hun bruikbaarheid. Die werk ik daarom niet hier uit, maar in de sectie waar de desbetreffende bron wordt gebruikt.

.....

§ 2. **Grondbegrippen**

In het onderzoeksdoel hierboven is alleen kort aangeduid *dat* cultuur, politieke cultuur (inclusief politieke stijl) en politiek samenhangen, niet *hoe* ze samenhangen. Om in de concrete historische casus van Kappeyne en de zijnen te kunnen onderzoeken hoe de ironische politieke stijl samenhangt met cultuur en politiek, moeten de drie (of vier) begrippen dus eerst nader bepaald en in hun onderlinge verband geplaatst worden.

§ 2.1 **Politieke cultuur, politieke stijl en cultuur**

Dit onderzoek naar de ironische politieke stijl van een generatie Nederlandse liberale politici is een onderzoek binnen het domein van de *politieke cultuur*. Hoewel het begrip politieke cultuur een hevige en nog niet beslechte definiëringsgeschiedenis kent, wil ik me zo veel mogelijk weg houden van

een eigen stellingname in dat internationale debat.¹⁶ Mijn onderzoek is georiënteerd op en geïnspireerd door de Nederlandse politiek-culturele geschiedschrijving. Daarom is het zinvoller om na te gaan hoe ik die traditie in kan zetten om een heldere grondslag voor dit onderzoek te verkrijgen.

Nederlandse historici hebben het begrip politieke cultuur op verschillende manieren ingezet in hun onderzoek naar de negentiende- en begintwintigste-eeuwse politiek. Een van de pioniers en nog steeds leidende onderzoekers van politieke cultuur, Henk te Velde, onderzocht in zijn proefschrift *Gemeenschapszin en plichtsbesef* de rol van nationalisme in de intellectuele achtergrond van politiek actieve (liberale) burgers. Hoewel de term politieke cultuur geen rol speelde in zijn boek, biedt het wel aanknopingspunten om politieke cultuur te begrijpen als *de ideeën die concrete politieke overtuigingen onderliggen*.¹⁷ Die ideeën hoeven geen uitgewerkte filosofische systemen te zijn, ook ideeën waar mensen gevoelsmatig aan hechten vallen daaronder. Andere historische studies met eenzelfde inslag zijn bijvoorbeeld Stefan Dudinks *Deugdzaam liberalisme*, Janses *De afschaffers* en *Uit de ketens van de vrijheid* van de Belgische historicus Jo Deforme.¹⁸

Een andere richting in de Nederlandse geschiedschrijving heeft politieke cultuur opgevat als de opdracht om concrete *politieke gewoonten* te onderzoeken. Tanja deed in haar proefschrift bijvoorbeeld onderzoek naar de manier waarop parlementsleden samenwerkten en omgingen met de orderegels, kortom, naar wat gewoonlijk was in het parlement. ‘Het gaat (...) niet in de eerste plaats om de uitzonderlijke aspecten van een cultuur, maar om wat (...) als ‘normaal’ gold.’¹⁹ Die opvatting wordt onderschreven door onder andere Van Rijn, die in een indrukwekkend boek de relatie tussen debatgewoontes op *debating clubs* en de parlementair-politieke debatpraktijk uit de doeken doet.²⁰ Ook bij hem staat de omgang met mensen, regels en gebruiken centraal.

Ten slotte is er een verzameling historische werken waarin de nadruk niet zozeer op onderliggende ideeën of gewoonten ligt, maar meer op de *stijl* van de politiek. Met name Te Velde is een liefhebber: al in 1996 schreef hij samen met Ido de Haan: ‘[De belangstelling voor politieke cultuur is] een poging politieke geschiedenis uit te breiden door naast parlement, partij, pers en idee ook *stijl en mentaliteit in de beschouwing te betrekken*.’²¹ Historische ontwikkelingen in presentatie, beeldvorming en spreekwijze van politici zijn enkele van de thema’s waar hij zich in de afgelopen decennia op heeft toegelegd. Ook enkele delen van Jouke Turpijns *Mannen van gezag*, Tanja’s *Goede politiek*, Van Rijns *De eeuw van het debat* en Janses *De afschaffers* zijn direct of indirect gewijd aan het thema van politieke stijl.²²

Hoe uiteenlopend de onderzoeksonderwerpen van de politieke cultuurhistorici ook mogen zijn, en hoe verschillend ze het concept van politieke cultuur ook uitleggen, uiteindelijk zijn hun verschillen in opvatting eerder losse veren die gezamenlijk de tooi van het concept politieke cultuur sieren.

¹⁶ Voor een overzicht van de ontwikkeling van het begrip, zie bijvoorbeeld: R.P. Formisano, ‘The concept of political culture’, *The Journal of Interdisciplinary History* 31:3 (2001) 393-426, en: G. Gendzel, ‘Political culture: genealogy of a concept’, *The Journal of Interdisciplinary History* 28:2 (1997) 225-250. Gendzel richt zich vrijwel geheel op de vraag wat er onder ‘cultuur’ in de term ‘politieke cultuur’ verstaan wordt, Formisano heeft ook een kort stuk over de ‘politieke’ dimensie opgenomen.

¹⁷ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Groningen 1992) 11-14.

¹⁸ Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal*, 18-22; Janse, *De afschaffers*, 23; J. Deforme, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914* (Leuven 2007) 15-20.

¹⁹ Tanja, *Goede politiek*, 9.

²⁰ Rijn, *Eeuw van het debat*.

²¹ Mijn cursieven. I. de Haan, Velde, H. te, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN* 111:2 (1996) 167-200, aldaar 167.

²² Turpijn stipt het verband tussen politieke cultuur en politieke stijl kort aan: Turpijn, *Mannen van gezag*, 16-20.

Wie politieke gewoonten onderzoekt, moet erkennen dat er blijkbaar ideeën of beginselen zijn, bewust of onbewust, die daaraan ten grondslag liggen. Wie politieke stijl onderzoekt, erkent dat er bepaalde gewoonten zijn die bepalen wat voor stijlvol doorgaat. En andersom geldt ook dat de historici die onderliggende ideeën van politieke overtuigingen onderzoeken, stuk voor stuk erkennen dat ideeën en beginselen kunnen veranderen onder druk van de politieke praktijk.

In het bovenstaande tekent zich nadrukkelijk geen causale of chronologische maar wel een formele hiërarchie af binnen het domein van politieke cultuur. Het meest fundamentele niveau betreft de ideeën die de politiek onderliggen. Vanwege het op de loer liggende gevaar van begripsverwarring met concrete politieke ‘overtuigingen’, noem ik deze ideeën het *(politieke) zinsperspectief*. Dit betreft het raamwerk van de meest basale, bewuste of onbewuste, in ervaring gegronde (politieke) idealen. Zo schrijft Te Velde over het onvoorwaardelijke vooruitgangsgeloof en een specifieke vanzelfsprekende vorm van nationalisme van de liberale politieke generatie van Thorbecke. Dat zijn specifieke idealen van het oud-liberale (politieke) zinsperspectief, waarop de oud-liberalen hun verdere politieke vorm en inhoud bouwden. Dat ik politiek hier tussen haakjes plaats, is omdat het zinsperspectief dat de politiek onderligt niet beperkt blijft tot het politieke domein. Zoals al blijkt uit Te Veldes voorbeeld van de oud-liberalen, *zijn deze meest basale idealen altijd bredere culturele idealen* die de gewoonten van de (politieke) groep in alle mogelijke domeinen vormen.

Een niveau hoger bepaalt dit zinsperspectief in zekere mate de grenzen van de *politieke gewoonten*. Die betreffen de concrete gebruiken in de politiek. Tanja’s onderzoek naar de omgang van Tweede Kamerleden met parlementaire orderegels en informele gedragsregels is daar een goed voorbeeld van. Maar ook politieke overtuigingen vallen binnen dit domein. Binnen iedere politieke groepering zijn vanuit een bepaald zinsperspectief bepaalde opvattingen gebruikelijker dan andere.

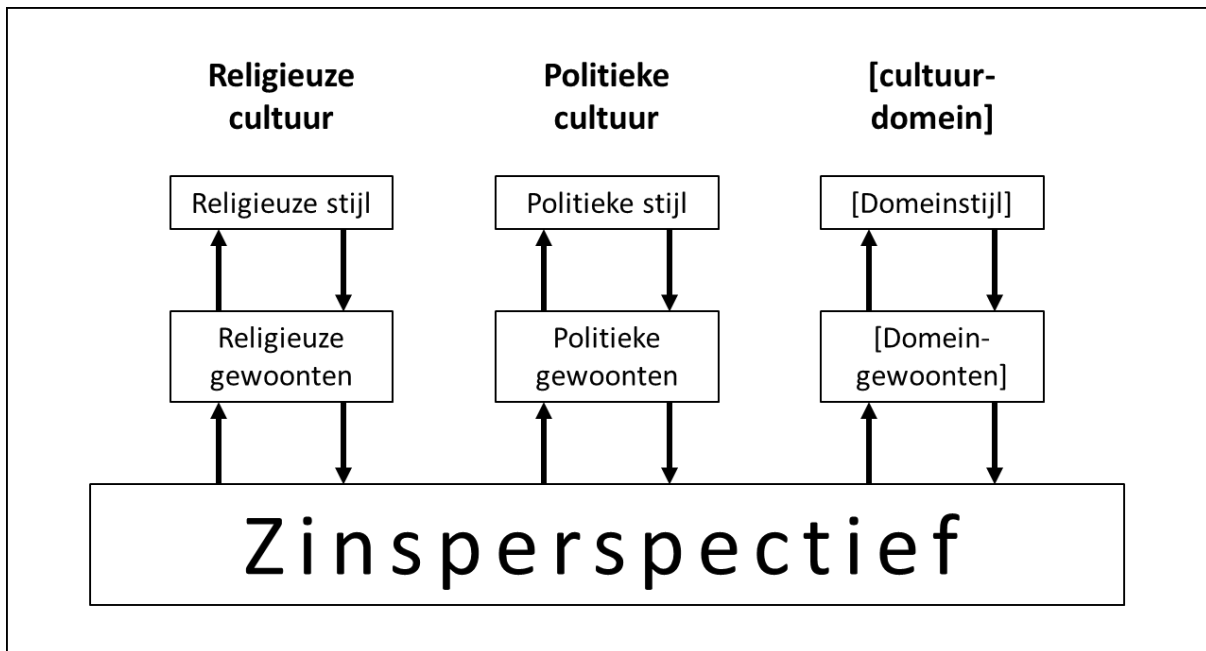
Ten slotte worden de grenzen van geaccepteerde *politieke stijl* bewaakt door de politieke gewoonten. Het samenstel van politieke gewoonten laat een bepaalde ruimte vrij voor ‘stijlvolle’ politiek. Stijlen die de grenzen van het gewoonlijke overschrijden zijn vanuit een positie binnen het gewoonlijke ‘stijlloos’. Zo was het doen van een beroep op de emotie voor oud-liberalen stijlloos, terwijl Abraham Kuyper zijn ‘kleine luyden’ ermee op de banken kreeg. Tegelijk werden binnen het liberale kamp zowel Thorbeckes gedrongen en concrete spreekstijl als Kappeynes lichtvoetige toespraken gewaardeerd. Politieke stijl is de wijze van politiek voeren in relatie tot de grenzen van het gewoonlijke.²³

Gezamenlijk maken deze drie niveaus *politieke cultuur* uit. Een politieke cultuur betreft het gedeelde (1) *(politieke) zinsperspectief*, de gedeelde (2) *politieke gewoonten* en (3) *politieke stijl* die mensen, bewust en onbewust, in elkaar binnen het politieke domein herkennen en erkennen. In hun omgang met elkaar bestendigen mensen hun identiteit als groep, als politieke gemeenschap. Het verband tussen politieke cultuur en andere culturele domeinen loopt via het zinsperspectief, dat ook gewoonten en stijlen in andere (levens)domeinen bezielt. In het bovenstaande zijn de verbanden tussen zinsperspectief, gewoonten en stijl in een door het zinsperspectief van ‘onderaf’ gedetermineerd systeem geplaatst. Van ‘bovenaf’ is er echter ook beïnvloeding naar onderen mogelijk. In de uitvoering van een politieke stijl kunnen politieke gewoonten bevestigd en veranderd worden, en daarmee ook het onderliggende zinsperspectief. Hoe het mogelijk is dat er op het niveau van stijl of gewoontes iets ‘nieuws’ ontstaat, is een wetenschapsfilosofisch vraag die

²³ Dit basale stijlbegrip is losjes gebaseerd op: D. Pels, H. te Velde, ‘Inleiding: Politieke stijl in perspectief’, in: Pels, D., Velde, H. te (eds.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 1-13, aldaar 1-8.

voor dit onderzoek moet blijven rusten. Dat het mogelijk is, zal wel van belang blijken. Onderaan deze paragraaf is een schematisch overzicht van deze formele hiërarchie ingevoegd (*figuur 1*).²⁴

Wanneer politiek breed opgevat wordt als een strijd om de macht tussen twee of meer ‘machtsaandelen’ met het doel om invloed te kunnen uitoefenen op een bepaalde stand van zaken die zich in de politieke sfeer bevindt, blijft het concept van politieke cultuur niet beperkt tot een nationaal fenomeen. Integendeel, in alle mogelijke maatschappelijke lagen en in allerlei domeinen kan een politieke cultuur zich ontwikkelen: alle Kamerleden tezamen delen een bepaald zinsperspectief, bepaalde gewoonten en een bepaalde stijl, maar dat geldt ook voor de liberale politici afzonderlijk en voor de leden van Janse afschafbewegingen of Van Rijns *debating clubs*.²⁵

Figuur 1: Schematische weergave van het verband tussen zinsperspectief, (politieke) gewoonten en (politieke) stijl

.....

§ 2.2 Politiek als spel

Met bovenstaande uiteenzetting is er een voorlopige theoretische brug geslagen tussen de eerste twee vragen van mijn onderzoek: van ontwikkelingen in ‘de cultuur’ naar politieke cultuur. De sprong van politieke cultuur naar politieke strijd (de eerste en derde vraag van het onderzoek) is daarmee nog niet gemaakt en lijkt bovendien van een andere aard, omdat die moeilijk te vatten is in de begrippen waarin doorgaans over politieke cultuur gesproken wordt. Eén van de meest voorkomende kritiekpunten op het onderzoek naar politieke cultuur is dat politiek gereduceerd wordt tot cultuur, waardoor de machtsstrijd uit zicht raakt, waar het in de politiek eigenlijk om zou draaien. Onderzoek naar gewoonte en stijl leent zich goed voor diepgaande culturele

²⁴ Deze opvatting van politieke cultuur ligt dichtbij de opvatting zoals Piet de Rooy die uitwerkt in: Rooy, *Waereldkaart*, 14-16.

²⁵ W. Steinmetz, H.G. Haupt, ‘The political as communicative space in history: the Bielefeld approach’, in: Steinmetz, W., Gilcher-Holthey, I., Haupt, H.G. (eds.), in: *Writing political history today* (Frankfurt 2013) 11-33, aldaar 27-31; K. Palonen, ‘Four times of politics: policy, polity, politicking, and politicization’, *Alternatives* 28 (2003) 171-186.

bespiegelingen, maar machtsstrijd behelst meer dan een rituele dans.²⁶ Om dit reductiegevaar te ontlopen, zal ik, in navolging van onder andere Johan Huizinga, Te Velde en Tanja *politieke opvatten als een spel*. In het politieke spel zijn zowel politieke cultuur als politieke machtsstrijd opgenomen.

In zijn *Homo ludens* ontvouwt Huizinga een grote these: cultuur komt op als spel, alle grote cultuuractiviteiten, waaronder ook de politiek, zijn in oorsprong spel. Zijn argument verloopt ongeveer als volgt. Nadat de meest basale behoeften van de mens bevredigd zijn, begint die te verlangen naar ‘rythme, alternering, antithetischen climax en harmonie’, verlangens die bij uitstek in het spel kunnen worden ontplooid, omdat het spel buiten de alledaagse orde valt en ‘niet gemeend’ is.²⁷ Het spel is voor Huizinga dus een buitengewone aangelegenheid: het betreft een vrije handeling ([b]evolen spel is geen spel meer’) en is belangeloos, maar tegelijk aan tijd, plaats en regels gebonden.²⁸ Hoe vaardiger de spelers het spel spelen en hoe groter de onzekerheid over de afloop van het spel, des te sterker spelers en toeschouwers geband raken.²⁹ Het genot dat gepaard gaat met het ervaren van het ritme en de harmonie in het spel zelf houdt de ban in stand en maakt dat de spelgemeenschap van spelers en toeschouwers ook na afloop van het spel bij elkaar blijft: hun gedeelde (spel)activiteiten worden zo cultuur.³⁰

Voor Huizinga is cultuur dus expliciet aan het spel verbonden als de *vorm* van het spel. Volgens Huizinga heeft een spel altijd een bepaalde ‘idee’: in het spel geeft een cultuur uitdrukking aan haar ‘interpretatie van het leven en van de wereld’.³¹ Uit deze grondidee vloeien vervolgens de spelregels voort, die weer ruimte laten voor bepaalde mogelijkheden om het spel te spelen: de speelstijl. Zo zouden de Olympische Spelen opgevat kunnen worden als een uitdrukking van de maakbaarheidsgedachte: met de inzet van maar genoeg vernuft is de mens in staat altijd maar sneller, verder en hoger te reiken dan tevoren. Uit die gedachte vloeien regels voort die grenzen stellen aan bijvoorbeeld de hulpmiddelen waarvan atleten zich mogen bedienen. Ten slotte heeft iedere atleet binnen die grenzen zijn eigen stijl, een manier waarop hij het spel speelt.

Op eenzelfde manier is politieke cultuur verbonden aan het politieke spel: *politieke cultuur is de vorm van het politieke spel*. Dit politieke spel omvat dus het zinsperspectief, de politieke gewoonten en de politieke stijl ervan. Huizinga’s structuur van de spelvorm komt niet toevallig overeen met de drie elementen van politieke cultuur: het zinsperspectief is de ‘interpretatie van het leven en van de wereld’ waaraan het spel uitdrukking geeft; de politieke gewoonten zijn de spelregels; en de politieke stijl is de speelstijl.

Het politieke spel bindt bovendien op twee ingenieuze manieren de politieke machtsstrijd aan zich, en maakt het daarmee mogelijk om de politiek terug te brengen in de politieke cultuur en vice versa. De eerste binding tussen spel en politiek wordt duidelijk bij de bespreking van een ogenschijnlijk fundamentele kritiek op Huizinga’s spelopvatting: dat die een ‘ernstige’ betekenis van het spel uitsluit. Politieke, economische en levensbeschouwelijke consequenties zouden niet rijmen met de

²⁶ H. te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, *Groniek* 137 (1997) 391-402, aldaar 395-396. Formisano, ‘Concept of political culture’, 403-405.

²⁷ J. Huizinga, ‘Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur’, in: idem, *Verzamelde werken V. Cultuurgeschiedenis III* (Haarlem 1950) 103.

²⁸ Huizinga, ‘Homo ludens’, 35-39.

²⁹ Ibidem 75-76.

³⁰ Ibidem 39-40.

³¹ Ibidem 74.

belangeloosheid die een spel kenmerkt.³² Deze kritiek is voor dit onderzoek van belang, omdat ze het opvatten van politiek als spel bij voorbaat onmogelijk maakt, zou ze terecht zijn. Uiteindelijk lijkt deze kritiek voort te komen uit de aanname dat Huizinga een absolute scheiding tussen spel en ernst maakt. Wat ernstig is, kan niet speels zijn en andersom. Daarmee doet deze kritiek echter geen recht aan Huizinga, die een gelaagd begrip van het betekenispaar spel/ernst hanteert, waardoor spel en ernst samen kunnen gaan. Huizinga gebruikt het woord spel/ernst of speels/ernstig op ten minste drie manieren. (1) Het spel kan bij hem duiden op een grote cultuuractiviteit als geheel, zoals de politiek, economie of religie.³³ (2) Een dergelijke cultuuractiviteit heeft *altijd een speelse en ernstige zin*. Deze zin is speels als het spelen zelf het ‘doel’ is van de spelactiviteit, en ernstig als het ‘doel’ van de spelactiviteit buiten het spelen gelegen is, bijvoorbeeld in de politieke of economische sfeer. Voor Huizinga is het daarom geen probleem dat een cultuuractiviteit tegelijk een speelse en ernstige zin heeft.³⁴ Politiek is een ernstige machtsstrijd, maar van het politieke spel kan ook genoten worden om de politieke speelstijl zelf. *Dat is de eerste manier waarop het politieke spel de politieke machtsstrijd incorporeert: het politieke spel heeft naast een speelse politiek-culturele ook een ernstige politieke machtszin*.

De tweede manier waarop het politieke spel de politieke machtsstrijd aan zich bindt, is via de laatste betekenis van het woordpaar speels/ernstig: (3) de spelers van het spel kunnen in een *ernstige of speelse/niet-ernstige stijl* spelen. De stijl is ernstig wanneer een speler meegaat in het spel en speelt volgens de spelregels. Neemt hij het spel echter niet ernstig en houdt hij zich opzichtig niet aan de spelregels, dan breekt de ban van het spel en is hij een spelbreker.³⁵ Dit is een uitgesproken politiek aspect dat in ieder spel aanwezig is. Wie zich een ernstige speelstijl aanmeet conformeert zich aan de bestaande machtsverhoudingen. Wie echter de spelregels betwist met een niet-ernstige stijl, doet daarmee een machtsaanspraak: de autoriteit van de spelregelmaker wordt niet erkend.³⁶

³² Dit kritiekpunt is in de decennia na het verschijnen van de *Homo ludens* op verschillende manieren geuit. Een overzicht van de kritiek is te vinden in: J. Raessens, ‘Spelenderwijs. De ludische wending in de mediatheorie’, Inaugurale rede voor het ambt van kernhoogleraar Mediatheorieën aan de Universiteit Utrecht (2010) 11-13. Kortweg zijn er vier varianten van het punt:

- (1) Huizinga’s speldefinitie is te smal. Volgens Huizinga hebben spelen geen doel buiten zichzelf. Spelen kunnen echter ook een materieel doel hebben (bv. kansspelen), en ook politiek en andere cultuurdomeinen staan er niet los van. R. Caillois, *Man, play, and games* (New York 1961) 5-6; M. Nagel, ‘Play in culture and the jargon of primordiality: a critique of *Homo ludens*’, in: M.C. Duncan, G. Chick, *Play & culture studies, volume 1: Diversions and divergences in fields of play* (Londen 1998) 19-28, aldaar 22-23. Een verwijzing naar Pieter Geyls kritiek dat Huizinga geen aandacht zou hebben voor politiek is te vinden in: R. Anchor, ‘History and play: Johan Huizinga and his critics’, *History and Theory* 17:1 (1978) 63-93, aldaar 84-85.
- (2) Huizinga’s speldefinitie is te breed. Volgens Huizinga is het heilige doortrokken van een spelkarakter. Maar het heilige is alleen heilig in zoverre het geen spel is. Caillois, *Play*, 4-5; Anchor, ‘History and play’, 88-89.
- (3) Huizinga maakt gebruik van een te simplistische tegenstelling tussen spel en werkelijkheid, terwijl spel in de werkelijkheid is ingebed: het wordt erdoor gevormd en vormt die werkelijkheid zelf mede. J. Ehrmann, Lewis, C., Lewis, P., ‘Homo ludens revisited’, *Yale French Studies* 41 (1968) 31-57 aldaar 36-38; Anchor, ‘History and play’, 87.
- (4) Volgens Huizinga raken westerse samenlevingen steeds verder gecultiveerd. Aangezien ieder cultuurelement spel is, zou ook het speelse in de moderne tijd belangrijker moeten worden. Huizinga stelde echter juist het tegenovergestelde. Dat levert een tegenspraak op. Ehrmann, ‘Homo ludens revisited’, 48-55.

³³ Huizinga, ‘Homo ludens’, 31-32.

³⁴ Deze dubbelheid wordt in de ondertitel van de *Homo ludens* al gesuggereerd: ‘Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur’. Mijn cursieven. Cultuur is niet *louter* spel.

³⁵ Ibidem 32-33, 39.

³⁶ Voor sommige spelvormen is deze politieke kant uitgebreid uitgewerkt. Voor humor in brede zin: M.L. Apte, *Humor and laughter. An anthropological approach* (Ithaca 1985, Cornell University Press) 60-63; S. Schnurr, B. Plester, ‘Functionalist discourse analysis of humour’ in: Attardo, S. (ed.), *The Routledge handbook of language and humor* (New York 2017) 309-321, aldaar 312-313; M. Billig, *Laughter and ridicule. Towards a social critique of humour* (Londen 2005); S. Critchley, *On humour* (Londen 2002) 11-12, 16-18; D.L. Paletz, ‘Political humor and authority: From support to subversion’,

Dit is de tweede manier waarop het politieke spel de politieke machtsstrijd insluit: de vorm van het politieke spel zelf, de politieke cultuur, is voortdurend onderwerp van politieke strijd tussen verschillende ernstige en niet-ernstige politieke speelstijlen.

.....

§ 3. De ironische politieke stijl van de liberale tussengeneratie

‘Kappeijne was lid van den Haagschen raad juist in den tijd, dat de zucht om alles te reglementeren in de gemeentebesturen op het hevigst woedde, en ik trof hem, net toen hij eene paskwil op die hebbelijkheid voltooid had. ’t Was eene concept-verordening op de water- en vuurneringen, met voorschriften op het uur van openen en sluiten, de inrigting der localiteit, de afmetingen van den ketel, het aantal daaronder te leggen turven en ik weet niet wat al meer – ik geloof zelfs op de ijzerdikte van tang en aschschop.’³⁷

Kappeynes collega’s, ook in de raad, konden deze ironische daad wel waarderen. In dit hoofdstuk gaat het erom te laten zien dat dergelijke anekdotes geen losstaande ironische uitbarstingen betroffen, maar deel uitmaakten van een samenhangende politieke stijl eigen aan de Kappeyniaanse kring. Daarvoor is het zaak zo veel mogelijk van dergelijke anekdotes en voorbeelden bijeen te sprokkelen, om de ironische parlementair-politieke stijl van de Kappeyniaanse kring zo volledig mogelijk in beeld te krijgen. *Waarop* had de ironische stijl betrekking en *wie* behoorden er tot de ironici? Ter beantwoording van die vragen spreek ik drie soorten bronnen aan, op volgorde van toenemende bruikbaarheid voor dit onderzoek: de parlementaire schetsen en herinneringen van tijdgenoten, de persoonlijke en politieke correspondentie van de groep van Kappeyne, en de Handelingen van de Tweede Kamer. Per bronsoort bespreek ik kort de grenzen van de bijdrage die ze levert aan mijn onderzoek, waarna ik de bevindingen presenteer. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt het gevondene geherstructureerd en samengevat om antwoord te kunnen geven op de vraag naar het wat en het wie van de ironische stijl. Voor dat alles echter moeten, om het bronmateriaal zinvol te kunnen onderzoeken, het begrip ironie verhelderd en de groepsleden van de kring-Kappeyne vastgesteld worden.

§ 3.1 Ironie

Het definiëren van ironie lijkt soms op zichzelf al een ironische onderneming. De afgelopen decennia zijn er tientallen studies over ironie verschenen. Over ironie in de literatuur en in de

International Political Science Review 11:4 (1990) 483-493; C. Powell, ‘A phenomenological analysis of humour in society’, in: Powell, C., Paton, G.E.C. (eds.), *Humour in society. Resistance and control* (New York 1988) 86-105; V. Raskin, ‘On the political impotence of humor’, *Humour: International Journal of Humour Research* 21:1 (2008) 26-30; H. Speier, ‘Wit and politics: an essay on laughter and power’, *American Journal of Sociology* 103:5 (1998) 1352-1401; V. Tsakona, D.E. Popa (eds.), *Studies in political humour. In between political critique and public entertainment* (Amsterdam 2011) 5-16. Voor ironie: J.M. Brophy, ‘Irony and popular politics in Germany, 1800-1850’, in: Gabriele, A., *Sensationalism and the genealogy of modernity. A global nineteenth-century perspective* (Londen 2017) 29-48, aldaar 30-34; Y.S. Lee, *Nationalism and irony. Burke, Scott, Carlyle* (Oxford 2004) 3-7, 12-19. Voor parodie: L. Hutcheon, *A theory of parody. The teachings of twentieth-century art forms* (New York 1985) 69-76. Voor satire: I. Nieuwenhuis, ‘De vele gezichten van satire’, *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 1-16.

³⁷ Eyssel, ‘Johannes Kappeijne van de Coppello’, 10-11.

politiek, over ironie als stijlfiguur en als existentiële toestand, en over ironie bij de oude Grieken en als conditie van de postmoderne wereld.³⁸ In elke context lijkt ironie zich echter te onttrekken aan de mogelijkheid van definiëring – wat door sommigen wordt aangegrepen om juist die instabiliteit op te nemen in de definitie. Hier ben ik in de eerste plaats op zoek naar een begrip van ironie dat recht kan doen aan de subtiele ironie van de onderhavige liberalen. Dat gaat het beste aan de hand van een voorbeeld. Focco Coninck Liefsting schreef over zijn vriend Kappeyne:

‘Hij liet zijn licht schijnen voor de mannen van de meest tegenovergestelde richtingen, ook die in menig opzicht lijnrecht tegenover hem stonden, er steeds van uitgaande, dat elk sprankje van waarheid toch ten laatste aan het algemeen welzijn ten goede moet komen. Wel kon soms een snaaksche lach over zijn monde spelen, als hij later de opmerking maakte: “Ik heb hun mijne oplossing gegeven, maar het zal mij verwonderen, wat zij er mede zullen uitvoeren.”’³⁹

Dit voorbeeld stelt de meest gangbare opvatting van ironie meteen voor een probleem. Doorgaans wordt ironie begrepen als ‘betekenisomkering’: de ironicus zegt het één met betrekking tot een bepaalde zaak en bedoelt het tegenovergestelde met betrekking tot diezelfde zaak. Met name analytisch-filosofische of -taalkundige boeken over ironie staan bol van voorbeelden in de trant van: ‘Lekker weertje, hè!’, terwijl het buiten hoost. Hoewel een ironische uitlating dus niet woordelijk stelt wat er bedoeld wordt, heeft de uitlating een eenduidige betekenis. Bijkomende kenmerken die vaak genoemd worden zijn dat ironie intentioneel moet zijn: de ironicus moet de ironie bedoeld hebben, anders is er geen sprake van ironie; en dat ironie oordelend is: in de betekenisomkering zit een eenduidig oordeel over het object waar de ironie op slaat.⁴⁰ Het voorbeeld van Kappeyne lijkt hier niet bij aan te sluiten. Zijn ironische opmerking dat het hem zal benieuwen wat zijn politieke tegenstander met zijn adviezen zal doen is geen eenvoudige betekenisomkering. Ontegenzeggelijk betwijfelde hij of de raadzoekende zijn ‘oplossing’ ter harte zou nemen, in de wetenschap dat die nu eenmaal een andere politieke opvatting was toegedaan. Maar als dat een doorslaggevende reden was geweest om zijn advies in de wind te slaan, dan was de raadzoeker niet langsgeslagen. Kappeyne heeft dus ook reden om aan te nemen dat zijn woorden niet geheel in dorre aarde zijn gevallen.

Deze blijvende ambivalentie wijst in de richting van een genuanceerder ironiebegrip. Linda Hutcheon heeft een dergelijk begrip met oog voor detail uitgewerkt. In *Irony's edge* schrijft ze:

‘While it may come into being through the semantic playing off of the unstated, irony is a “weighted” mode of discourse in the sense that it is asymmetrical, unbalanced in favour of the silent and the unsaid. The tipping of the balance occurs in part through

³⁸ Ironie en literatuur (vaak als onderdeel van een monografie, zoals bij): W.C. Booth, *A rhetoric of irony* (Chicago 1974). Ironie en politiek: L. Hutcheon, *Irony's edge. The theory and politics of irony* (Londen 1994). Ironie als stijlfiguur: D.J. Amante, ‘The theory of ironic speech acts’, *Poetics Today* 2:2 (1981) 77-96; M. Dynel, *Irony, deception and humour. Seeking the truth about overt and covert untruthfulness* (Boston 2018). Ironie als existentiële toestand: G.J. Handwerk, *Irony and ethics in narrative. From Schlegel to Lacan* (New Haven 1985); R. Rorty, *Contingency, irony, and solidarity* (Cambridge 1989). Ironie bij de Grieken: S.J. Evan, *Political returns. Irony in politics and theory, from Plato to the antinuclear movement* (Boulder 1990). Ironie en postmodernisme: E. Behler, *Irony and the discourse of modernity* (Seattle 1990).

³⁹ Liefsting, ‘Kappeyne van de Coppello’, 388.

⁴⁰ Dynel, *Irony, deception and humour*, 91, 94; D.J. Enright, *The alluring problem. An essay on irony* (Oxford 1986) 53; Amante, ‘Ironic speech acts’, 80-86; J. Garmendia, *Irony* (Cambridge 2018) 16-41.

what is implied about the attitude of either the ironist or the interpreter: irony involved the attribution of an evaluative, even judgmental attitude (...).⁴¹

In deze begripsbepaling ligt een drietal betekenismomenten besloten, die het gangbare ironiebegrip stuk voor stuk nuanceren.

1. Ironie is voor Hutcheon in de eerste plaats een stijlfiguur waarvan sprake is als er achter de letterlijke betekenis van een bepaalde verbale act een andere betekenis schuilgaat. Deze geïmpliceerde, stille betekenis is belangrijker dan de letterlijke betekenis. '[Irony] is unbalanced in favour of the silent and unsaid.' De relatie tussen het gezegde en ongezegde maakt een ironische uitlating tegelijk ambigu en ambivalent. Ambigu, omdat in het ongewisse blijft wat het ongezegde precies is: het is niet uitgesproken, dus blijft de betekenis in meer of mindere mate in de lucht hangen. Wat bedoelt Kappeyne met dat het hem 'zal verwonderen' wat er met zijn advies gebeurt? Ironie is ook ambivalent, omdat de letterlijke betekenis van het gezegde niet zomaar verworpen kan worden, zoals in het voorbeeld van Kappeyne bleek. Volgens Hutcheon zijn ambiguïteit en ambivalentie geen hinderpalen; juist de spanningen binnen het ongezegde en tussen het gezegde en ongezegde maken de ironie. Ironie kan tegelijk meerdere (tegengestelde) betekenissen omvatten.⁴²
2. Vergelijkbaar met de gangbare opvatting van ironie stelt Hutcheon dat in de ironie een oordeel van de ironicus (en/of de interpreter) over het geïroniseerde naar voren komt. Wie ironisch zegt dat het mooi weer is terwijl het stortregent houdt doorgaans niet van regen. Volgend uit het voorgaande, kan Hutcheon echter niet meegaan in de gangbare opvatting dat dat oordeel vast te stellen is. Door de blijvende ambivalentie en ambiguïteit van ironie is ook het bijbehorende oordeel ambivalent en ambigu geworden.⁴³ Wat Kappeyne vond van zijn raadzoekende gast is niet met zekerheid vast te stellen.
3. De meerduidigheid van een ironische uitlating wordt voor Hutcheon nog eens versterkt doordat ironie niet per se 'bedoeld' hoeft te zijn *door de ironicus*. 'The only irony here lies in cleverness deceiving itself', schreef Dennis Enright nog over het toeschrijven van ironie aan een niet-ironisch bedoelde uitspraak.⁴⁴ Maar in een paragraaf treffend getiteld 'The unbearable slipperiness of irony' beargumenteert Hutcheon dat ironicus en interpreter gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor het laten ontstaan van ironie; Hutcheon lijkt het zwaartepunt zelfs voorzichtig bij de interpreter te leggen. Een ironicus kan bedoelen ironisch te zijn, maar als de ironie niet aankomt bij de interpreter, is het de vraag hoe ironisch zijn uitlating was. Andersom kan een bedoeld niet-ironische uitspraak van iemand toch ironisch opgevat worden. In dat geval is het voor Hutcheon de vraag in hoeverre er niet toch sprake is van ironie. Kappeyne laat nergens expliciet weten dat zijn uitspraak ironisch was, dus in hoeverre mag ik als interpreter zeggen dat de uitspraak ironisch was? De gezamenlijke verantwoordelijkheid van ironicus en interpreter voor ironie brengt dus een verdere ambivalentie met zich mee met betrekking tot de betekenis van een ironische

⁴¹ Hutcheon, *Irony's edge*, 37.

⁴² Ibidem 59-64.

⁴³ Ibidem 57-59.

⁴⁴ Enright, *The alluring problem*, 53.

uitlating, omdat in veel gevallen niet duidelijk is in hoeverre een uitspraak ironisch opgevat kan worden.⁴⁵

Deze drie blijvende ambivalenties laten ironische betekenissen zweven: tussen het gezegde en ongezegde, tussen de bijbehorende oordelen, en tussen ironicus en interpreet. Ironie laat zich nooit helemaal begrijpen: ‘irony happens’.⁴⁶

Voor mijn onderzoek ga ik mee met Hutcheons ironiebegrip, met één aanpassing. Hutcheon beperkt ironie in haar werk tot het domein van de verbale act, en laat non-verbale ironie buiten beschouwing. Om de ironische stijl van de liberale tussengeneratie volledig te kunnen begrijpen, moet echter ook non-verbale ironie in de definitie worden opgenomen – denk bijvoorbeeld aan Kappeynes ‘snaaksche lach’. Dat kan volgens mij zonder problemen: er is sprake van ironie als de betekenis van een verbale of non-verbale act zweeft tussen het geëxpliceerde en geïmpliceerde, tussen de bijbehorende oordelen, en tussen ironicus en interpreet.

.....

§ 3.2 De kring-Kappeyne

Wie behoorden tot de politieke kring van Kappeyne, hoe verhielden de verschillende leden zich tot elkaar en gedurende welke periode bestond de kring? Deze vragen moeten beantwoord worden, opdat een gerichte bronnenselectie gemaakt kan worden om de ironische politieke stijl van de liberale tussengeneratie te onderzoeken.

De kring-Kappeyne omvatte geen vaste groep mensen. Vanaf de jaren 1850 verzamelde Kappeyne een stabiele kern van politieke vrienden om zich heen, die elkaar ook buiten het parlement geregeld op vriendschappelijke basis opzochten. Daaromheen was het een komen en gaan van politici die zich tijdelijk aangetrokken voelden door de kring, maar na een tijdje toch huns weegs gingen. Hechter dan een groep (bevriende) politici die wat verwante ideeën hadden en nogal onregelmatig met elkaar overlegden is de kring politiek niet geweest. Of iemand wel of niet bij de groep hoorde, is daarom vaak niet absoluut maar alleen in een bepaalde mate vast te stellen.

Zoals gebruikelijk tot het laatste kwart van de negentiende-eeuwse politiek, toen partijstructuren nog vrijwel geheel afwezig waren, kenden de verschillende kring-Kamerleden elkaar al voordat ze de politiek ingingen. De relatief elitaire groep die in aanmerking kwam om voor de Tweede Kamer gekozen te worden, was doorgaans lid van dezelfde herensociëteit, kiesvereniging en socialeverheffingsorganisaties. Vanuit dat oogpunt was het parlement slechts een van de knooppunten van een sociaal netwerk waar elkaar reeds bekende mensen samenkwamen. Tot op zekere hoogte kende in de gegoede kringen iedereen iedereen.⁴⁷

Dat gold ook voor de politieke kring van Kappeyne. In het middelpunt van die kring stond Kappeyne zelf. Direct om zich heen had hij een groepje hechte vrienden verzameld, die hem politiek maar ook persoonlijk na stonden. Kappeyne stond erom bekend een hartelijke en trouwe

⁴⁵ Hutcheon, *Irony's edge*, 121-124. Hutcheon gaat met dit argument terug op: Booth, *Rhetoric of irony*, 242-243.

⁴⁶ Hutcheon, *Irony's edge*, 12-13; Enright, *The alluring problem*, 5-8.

⁴⁷ M. Arnouts, B. de Vries, ‘Een ‘heerlijk’ onderonsje. De Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte, 1880-1914’, *De Negentiende Eeuw* 23:4 (1999) 203-217; Rijn, *Eeuw van het debat*, 83-84; R. Aerts, ‘Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw. Een groepsportret’, *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 73-95, aldaar 83-86; B. de Vries, ‘De kunstlievende leden van Arti et Amicitiae en Pulchri Studio, 1850-1914’, *De Negentiende Eeuw* 14:1 (1990) 43-57, aldaar 51-56.

vriend te zijn, bij wie de deur altijd openstond voor een goed gesprek of weldoordacht advies. Cornelis van Heukelom (1822-1880), Willem Jonckbloet, Petrus van Limburg Brouwer (1829-1873), Johannes Tak van Poortvliet (1839-1904), Hendrik Smidt en Charles Mirandolle (1827-1884) behoorden tot deze eerste ring om Kappeyne.⁴⁸ Van Heukelom, Tak, Jonckbloet en Brouwer waren allemaal lid van De Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte⁴⁹, en Kappeyne kende Jonckbloet en Tak bovendien van de Haagse kiesvereniging 'Nederland'.⁵⁰

Ook dichtbij, maar zakelijker, stonden Jacob van Kerkwijk en Jan de Roo van Alderwerelt (1832-1878). Van Kerkwijk kende Kappeyne uit de Haagse gemeenteraad⁵¹ en de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handelsnijverheid⁵²; en De Roo had hij waarschijnlijk pas in de Kamer ontmoet. Andere redelijk trouwe maar politiek en vriendschappelijk verder verwijderde kringleden waren Jacob de Bruyn Kops (1822-1887), Donald Mackay (1839-1921), Willem de Meijer (1836-1909), Willem Viruly Verbrugge (1830-1908), Isaac Fransen van de Putte (1822-1902), Eppo Cremers (1823-1896) en Willem van der Kaay (1831-1918).⁵³ De eigenzinnige Samuel van Houten (1837-1930) en Daniël van Eck (1817-1895) schoven soms aan bij de kring, maar vertrokken zodra het hen niet zinde.⁵⁴ Tot slot Franciscus Liefwinck (1835-1917). Hij kwam pas in de Tweede Kamer na de val van het kabinet-Kappeyne in 1879, toen Kappeynes rol in de Kamer uitgespeeld was. De kring bleef echter nog tot ongeveer 1884 bestaan, toen Kappeynes 'opvolger' Tak niet herkozen werd in de Kamer. Liefwinck heeft Kappeyne waarschijnlijk zelf niet (goed) gekend, en was daarmee een uitzondering.

.....

§ 3.3 Bronnenanalyse

Politieke stijl heb ik hiervoor gedefinieerd als 'de wijze van politiek voeren in relatie tot de grenzen van het gewoonlijke' (§ 2.1). Van ironie is sprake als een betekenis van een verbale of non-verbale act zweeft, tussen het gezegde en on gezegde, tussen de bijbehorende oordelen, en tussen ironicus en interpreet. Ironische politieke stijl is dan een wijze van politiek voeren in relatie tot de grenzen van het gewoonlijke, waarbij de betekenis van de verbale en non-verbale politieke handelingen ambigu en ambivalent blijft. Om het wat en het wie van de ironische parlementair-politieke stijl van de kring van Kappeyne te achterhalen, moet dus op zoek gegaan worden naar de dubbele bodem van ernstige toespraken, loffelijke redes, grappige interpellaties en giftige opmerkingen. Lijkt de ironicus zijn ironie bedoeld te hebben, dan is dat mooi meegenomen, maar evengoed betekent het iets als hij door een politieke tegenstander van ironie beticht werd, terwijl hij zich van geen kwaad bewust zei te zijn. Hieronder worden zo veel mogelijk bevindingen van die zoektocht

⁴⁸ Taal, *Liberalen en radicalen*, 43-44; Smidt, 'Kappeyne van de Coppello', 40; F.W.J.G. Snijder van Wissenkerke, 'Levensbericht van Mr. Hendrik Jan Smidt', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1916/1917) 215-250, aldaar 229; J.J. Kleinlooh, *Het masker van Kappeyne. De invloed van Johannes Kappeyne van de Coppello (1822-1895) op het jongliberalisme 1860-1880*, manuscript doctoraalscriptie (Nijmegen 2005) 20; J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis. 1868-1918* (Amsterdam 1928) 286; S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede periode. Eerste stuk. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne* (Haarlem 1908) 1-2.

⁴⁹ Kleinlooh, *Masker van Kappeyne*, 49.

⁵⁰ Ibidem 39-40.

⁵¹ J.F.W. Conrad, 'Levensbericht van Jacob Johan van Kerkwijk', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1900-1901* (Leiden 1901, E.J. Brill) 202-221, aldaar 205.

⁵² Conrad, 'Levensbericht Van Kerkwijk', 205.

⁵³ Turpijn, *Mannen van gezag*, 114-115; Houten, *Vijfentwintig jaar*, 190; Kleinlooh, *Masker van Kappeyne*, 42.

⁵⁴ Kleinlooh, *Masker van Kappeyne*, 44. Van Houten wordt wel tot de kring gerekend in: J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis. 1868-1918. Eerste deel* (Amsterdam 1928, P.N. van Kampen & Zoon) 5-8.

gepresenteerd, niet systematisch – dat volgt in § 3.4 – maar in de vorm waarin ze gevonden werden: als sprokkelhout.

§ 3.3.1 Parlementaire schetsen en politieke herinneringen

§ 3.3.1.1 *Bronkriticiek*

Parlementaire schetsen zijn lichtvoetige karakterbeschrijvingen van Kamerleden, waarbij het excentrieke vaak wordt uitvergroot en op de voorgrond geplaatst. Politieke herinneringen betreffen de meer of minder uitgewerkte politiek-(auto)biografische aantekeningen van en over Kamerleden. Ondanks de verschillende aard van deze twee bronsoorten, ligt het hier voor de hand ze samen en als eerste te bespreken. Samen, omdat zowel de parlementaire schetsen als de politieke herinneringen vooral afkomstig waren van journalisten en politici die geen deel waren van de kring-Kappeyne, en omdat ze beide oog hebben voor het non-verbale aspect van politieke stijl. In de schetsen wordt nauwelijks aandacht besteed aan de politieke overtuigingen van de Kamerleden, maar des te meer aan de toon waarop zij spraken, aan hun gebaren en aan hun uitstraling in het algemeen. Politieke herinneringen zijn door hun aard minder gericht op het non-verbale, maar besteden daar desondanks aandacht aan. Zeker voor de negentiende-eeuwse parlementariërs, die prijs stelden op precieze en beschaafde omgangsvormen, en bij wie zowel bevestigingen als afwijkingen van die norm snel in het oog liepen, is dat niet verwonderlijk.⁵⁵ De schetsen en herinneringen bespreek ik bovendien als eerste, omdat hun gerichtheid op het ongewone hen bovendien geschikt maakt om de ironische parlementair-politieke stijl van de kring van Kappeyne te introduceren. Ironie werd over het algemeen niet gewaardeerd (zie § 3.3.2.3.1), zodat een ironische politieke stijl op zou moeten vallen. Via de schetsen en herinneringen kan daarom een eerste ruwe selectie van ironische Kamerleden en een eerste beschrijving van hun ironische stijl gemaakt worden.

Tegelijk stelt die aandacht voor het buitengewone grenzen aan de bruikbaarheid van deze bronnen voor onderzoek naar politieke stijl. Parlementaire schetsen werden geschreven voor een breed publiek dat vooral geïnteresseerd was in de excentrieke eigenschappen van Kamerleden, met humoristisch-karikaturale beschrijvingen als gevolg. Dat, samen met de duidelijk liberale politieke voorkeur van de schetsenmakers⁵⁶, draagt niet bij aan een uitstraling van onbevooroordeeldheid. Politieke herinneringen werden met allerlei bedoelingen geschreven, maar doorgaans niet om een representatief of ongekleurd beeld te geven van het parlementaire politieke bedrijf. Zeker ook omdat de herinneringen vaak pas lang na de beschreven gebeurtenissen zijn opgetekend, moet het specifieke doel van de bron, en de politieke en persoonlijke voorkeur van politici in het oog worden gehouden om hun beschrijvingen op waarde te schatten.

...

⁵⁵ R. Aerts, H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 168-173.

⁵⁶ Alle schetsenmakers laten de conservatieve, maar met name de confessionele Kamerleden er niet best uitkomen. Vaak spreken ze moeilijk, hebben ze zich slecht gekleed of zijn ze anderszins onaangenaam. Dat is in schril contrast met de liberalen, die er doorgaans – maar niet altijd – beter vanaf komen. Zo noemde Lavater de katholiek Frederic Reekers ‘droog’ en ‘slaafs’, terwijl de ook niet als sprankelend bekend staande liberaal Jacob de Bruyn Kops eerlijk en rechtschapen overkwam – hoewel hij ‘geen redenaar’ was. J.K.W. Quarles van Ufford, ‘Levensbericht van Mr. Jacob Leonard de Bruyn Kops’, *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1889* (Leiden 1889) 29-56, aldaar 54; Lavater, *Photografien*, 19-21, 95-96.

§ 3.3.1.2 *Bevindingen*

Dat het tot nu toe gegaan is over de ironische parlementair-politieke stijl van de *Kappeyniaanse* kring, is geen toeval. Kappeyne was als politieke leider van de ironische generatie ook het stilistische centrum ervan. In de schetsen en herinneringen blijkt zijn stilistische dominantie uit het feit dat er voor niemand van de liberale tussengeneratie zo veel plek werd ingeruimd om zijn Kameroptreden te beschrijven als voor Kappeyne. En hoewel er in deze bronnen nergens een direct verband wordt gelegd tussen Kappeynes ironische stijl en die van zijn liberale medestanders, zijn er opvallende overeenkomsten. Het ligt daarom voor de hand om te beginnen met een beschrijving van Kappeynes ironische stijl, om daarvandaan ook andere ironische politici te kunnen traceren.

Met een mengeling van bewondering en misprijzen sloeg Arnold Ising, liberaal, Kamerstenograaf en jeugdvriend van Kappeyne, diens ironie gade:

‘Zijn zucht om paradoxen vol te houden dreef hem van het spoor. Het was of er evenwicht in hem faalde, of hij geen weerstand bieden kan aan de parten, die zijn spottende geest hem speelde. (...) Wordt de juridische zij van het ontwerp in de Kamer aangevallen, dan verdedigde Kappeyne de voorgestelde bepalingen op zulk een origineelen trant, dat de leden der kamer en de Minister soms geheel van de wijs geraakten. Of wel, hij had den Minister toegezegd om, wanneer zijn wetsontwerp ernstig aangevallen werd, het door een vriendelijk amendement te zullen redden. Maar wanneer dat amendement in aantocht was, kon men weleens ontwaren, dat het hoofdbeginsel van het ontwerp er door op zij gedrongen zou worden. Kappeyne kon niet altoos den lust weerstaan om Regeering en Kamer een rad voor oogen te draaien, en met zijn grondigen of geestigen betoogtrant, excentriciteiten er door te halen. (...)’⁵⁷

Zowel politieke onderwerpen als collega-politici moesten het dus ontgelden als Kappeyne het op zijn heupen kreeg. Met zijn grote kennis van het recht en tegenwoordigheid van geest kon hij beweren het ene standpunt te verdedigen en tegelijk het tegenovergestelde beargumenteren. Deze speelse ironie ten aanzien van het onderwerp waarover gedebatteerd werd, kon vervolgens overslaan naar ironie ten aanzien van de ministers of mede-Kamerleden die Kappeynes ironie niet aanvoelden. Zij raakten hopeloos in de war en zetten zichzelf regelmatig te kijk met onbeholpen reacties, waar ze zich pas bewust van werden na gelach uit het kamp-Kappeyne.

Kappeyne raakte beducht om zijn ironie, waardoor zijn politieke tegenstanders steeds meer moeite hadden om te bepalen of het hem ernst was. Dat had het gevolg dat alles wat Kappeyne inbracht in het parlement in zekere zin ironisch werd: wat hij spottend meende kon ook ernstig opgevat worden en wat hij ernstig meende ook spottend. Als een stuk zeep glipte de betekenis van zijn woorden iedereen die haar probeerde te grijpen uit handen. Met plezier zocht hij die ambivalente positie bovendien op. Zijn vriend Hendrik Smidt haalde daar in zijn necrologie over Kappeyne een treffend voorbeeld van aan.

‘Toen ter tijde zeide hij in de Tweede Kamer, in eene dier geïmproviseerde redevoeringen, waarin zijne rijke kennis juist het meest aan ’t licht trad, van de destijds reeds geslonken (oude) conservatieve partij dat het met haar worden zou, gelijk een

⁵⁷ Ising, *Kamers der Staten-Generaal*, 101.

decreet van zekeren door hem genoemden Duitschen Keizer ten aanzien van de Joden had bepaald, dat in ieder dorp één tot eene gedachtenis moest worden bewaard. Met oostersche opgewondenheid stooft zijn medelid Godefroi op hem los, om spottend dat middeleeuwsche decreet voor een loutere verzinning te verklaren.⁵⁸

Maar het decreet bestond wel. Juist in zijn poging om Kappeyne als een ironisch man te ontmaskeren, trapt de Joodse (!) liberaal-conservatief Michel Godefroi in diens ironische val. Hij voelde aan dat Kappeyne de (liberale) conservatieven met zijn vergelijking niet ernstig nam – waarom zou hij anders zo'n obscuur feit aanhalen? – en eigenlijk ook iets anders bedoelde te zeggen met zijn uitspraak: naast een duiding van de politieke situatie van de conservatieven maakte hij hen ook nog eens belachelijk. Maar hij vergiste zich in de gelaagdheid van Kappeynes ironie. De ironie lag niet in de gelijktijdige betekenis van politieke duiding en bespotting van de conservatieven. In plaats daarvan lag het ironische juist in het feit dat de conservatieven aannamen dat Kappeynes uitspraak onwaar en dus ironisch was, terwijl de uitspraak feitelijk waar was, waardoor de conservatieven zichzelf alsnog voor gek zetten. In die laatste ironie ligt een blijvende ambivalentie, typerend voor het in § 3.1 uitgewerkte begrip van ironie: Kappeyne gaf met zijn uitspraak een ernstige duiding van de politieke situatie van de conservatieven, maar dreef tegelijk ook de spot met hen, waarbij bovendien in de lucht bleef hangen of die spot louter speels of ook ernstig was bedoeld.

Uit de voorgaande voorbeelden (zie ook § 3 en § 3.1) is, hoewel niet noodzakelijk, op te maken dat Kappeynes ironische stijl op meer betrekking had dan alleen politieke onderwerpen en politieke tegenstanders: *ook met betrekking tot de zjn van de politiek zelf uitte hij zich ironisch*. April 1878 schreef conservatief-liberaal Willem de Beaufort in zijn dagboek:

‘Kappeyne heeft voor minister uitstekende hoedanigheden en tevens zeer slechte. Hij is eerlijk, in de hoogste mate, afkeerig om van regeren gunstbetoon te maken, misschien door zijn advocatenloopbaan een weinig te veel de hebbelijkheid gekregen hebbende om altijd gelijk te hebben en liever met spitsvondigheden aan te komen dan zijn zaak te abandoneren. Maar hij heeft *les défauts de ses bonnes qualités*: hij heeft te weinig de liefde voor het gezag, de gehechtheid aan de portefeuille. In een oogenblik van mismoedigheid is hij in staat den geheelen boel weg te werpen. Kappeynes geestigheid en zucht tot scherts is, zou ik denken, geen lichtzinnigheid; hij neemt de zaken ernstig op, maar de belagchelijke zijde van elke quaestie trekt hem het eerst aan. Hij zal niet lichtzinnig beginselen over boord gooien of om bijredenen zijne overtuigingen geweld aan doen, maar hij kan niet nalaten ook bij de ernstigste zaken de koddige zijde te releveren.⁵⁹

Kappeyne had zijn geliefde studeerkamer en rechtszaal verlaten om zich in de politiek te storten. Eenmaal in het parlement begon hij te twijfelen aan de zin van een politieke carrière. Soms zag hij die wel, andere keren niet. Het lijkt alsof ironie voor hem een manier geweest is om met zijn ambivalente gevoelens tegenover de politiek om te gaan.

⁵⁸ Smidt, ‘Kappeyne van de Coppello’, 11.

⁵⁹ W.H. de Beaufort, J.P. de Valk, M. van Faassen (eds.), *Dagboeken en aantekeningen 1874-1918. Eerste deel* (Den Haag 1993) 13.

Door deze eerste aanduiding van Kappeynes ironische stijl wordt het mogelijk om de ironie van andere leden uit de kring van Kappeyne te herkennen en zo een voorschot te nemen op de ironische stijl van de kring als geheel. Over deze andere leden is beduidend minder geschreven in de schetsen en herinneringen dan over Kappeyne, en hoewel deze bronnen niet van al zijn getrouwen een ironisch beeld achterlaten, zijn er sommigen bij wie dat zeker wel het geval is: Jacob van Kerkwijk, Franciscus Lieftinck, en in mindere mate Willem Jonckbloet, Hendrik Smidt en Cornelis van Heukelom.

Gedurende de bijna ononderbroken tweeëntwintig jaar dat Lieftinck en Van Kerkwijk samen in het parlement zaten (ca. 1879-1901), lijken de twee een soort komisch duo te hebben gevormd. Heel verwonderlijk is dat niet, want ze deelden dezelfde humoristisch-ironische politieke stijl. Met hun Zeeuwse en Friese ‘rondborstigheid’ en ruwe manieren hadden ze lak aan de deftigheid die de norm was onder veel Kamerleden.⁶⁰ Die konden dan ook rekenen op een ironische behandeling. Journalist Frans Netscher schreef over Van Kerkwijk dat zonder hem de debatten maar saai zouden zijn. Nu echter

‘(...) kan men er evenwel staat op maken af en toe een kwinkslag te hooren, een interruptie van een brutaal ongeduld, een nijdig roepen van ‘Stemmen! Stemmen!’ of van ‘dat is buiten de orde!’, een nonchalante houding te zien, waarin hij zich voor een spreker plaatst om hem voor den gek te houden, en waarbij hij gewoonlijk braaf wordt ter zijde gestaan door zijn partijgenoot Lieftinck.’⁶¹

Deze ‘uyen’ werden met verwarring aangezien door andere Kamerleden. Lieftinck en Van Kerkwijk werden gewaardeerd om hun grote zaakkennis, maar de overdreven luistertechnieken waaraan mede-Kamerleden werden onderworpen (zie ook de anekdote over Lieftinck in § 1.1) pasten niet in dat ernstige beeld. Ook Van Kerkwijks poging om het debat af te breken en te gaan stemmen, en het ‘tot de orde roepen’ van een spreker, kunnen goed als ironische daden gelden. Het feit dat zijn uitroepen zijn opgevallen bij Netscher betekent waarschijnlijk dat ze te vaak voorkwamen of op een andere manier ongepast waren. In beide gevallen is de betekenis van de uitroepen niet goed vast te stellen. Het is mogelijk dat Van Kerkwijk echt wilde overgaan tot stemmen en echt vond dat een spreker ‘buiten de orde’ was. Tegelijk moet deze sociaal niet ongevoelige man⁶² geweten hebben dat zijn uitroepen ongepast waren. Dat hij naast het overbrengen van de letterlijke betekenis van zijn woorden ook de spreker in de war wilde brengen, ligt daarom voor de hand.

Soms wisselde Van Kerkwijk van ironische partner. Een aandoenlijk voorbeeld daarvan, waarbij zowel Van Kerkwijk als de geïroniseerde liberaal Daniël van Eck waarschijnlijk onwetend bleven van de ironie, geeft Van Eck zelf, die Kappeyne vroeg hoe het toch kon dat Van Kerkwijk zo veel geld verdiende.

⁶⁰ Over Van Kerkwijk: D. van Eck, C.A. Tamse (ed.), *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap. 1849-1884* (Middelburg 1975, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen) 111; Ising, *Kamers der Staten-Generaal*, 191. Netscher, *Tweede Kamer*, 70; Conrad, ‘Levensbericht Van Kerkwijk’, 207-209; Castoretpollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881) 79-82. Over Lieftinck: Netscher, *Tweede Kamer*, 42-44; Lavater, *Photografien*, 68-71.

⁶¹ Netscher, *Tweede Kamer*, 71-72; B. Blok, *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* (’s-Gravenhage 1901) 34.

⁶² Netscher, *Tweede Kamer*, 67-68.

‘Kappeyne lichtte mij dat raadsel toe. Hij zeide dat Van Kerkwijk van de ambtenaren of boden van het Departement van Binnenlandsche Zaken wist te vernemen welke belangen aannemers of concessionarissen aan het Departement hadden. Dat hij dan wist zich bij hen in te dringen en dat daar hunne belangen over groote geldsommen liepen, hij op die wijze veel geld kon verdienen.’⁶³

Het is onwaarschijnlijk dat de om zijn eerlijkheid bekend staande Van Kerkwijk zich schuldig heeft gemaakt aan een dergelijke vorm van machtsmisbruik. Van Eck echter, die zich ergerde aan Van Kerkwijks ruwe manieren, slikte Kappeynes woorden maar al te graag, daarmee Kappeynes (waarschijnlijke) ironie missend. Overigens is de waarheid van Kappeynes onthulling bevestigd noch weerlegd, wat de ironie van het citaat nog eens versterkt.

Ook Kappeynes goede vrienden Hendrik Smidt en Cornelis van Heukelom lijken ironische neigingen te hebben gehad, hoewel zij ernstiger werden voorgesteld dan Kappeyne, Lieftinck en Van Kerkwijk. Smidts necroloog Frans Snijder van Wissenkerke vermeldde geen ironische daden in het parlement, maar geeft met zijn levensbeschrijving enige aanleiding om aan te nemen dat die er wel geweest kunnen zijn. Bij zijn dood had Smidt waarschijnlijk een satire op de Nederlandsche Handelsmaatschappij achtergelaten, en in zijn jonge jaren als advocaat had hij wel eens een duidelijk schuldige man zo vernuftig verdedigd dat die was vrijgesproken. Bovendien, ‘[d]at de delinquent daardoor zijn “gerechte” straf ontliiep vond Smidt zeker niet erg; zulk een grap achtte hij wel dat offer der justitie waard.’⁶⁴ Daar houden bij Wissenkerke de ironische daden van Smidt echter op, en de parlementaire schetsenschrijvers hebben geen aandacht aan hem besteed. Nog summierder en onzekerder is het ironische spoor van Van Heukelom: schetsschrijver Lavater maakt gewag van zijn ‘vrolijke, grappige’ aard en ‘snedige opmerkingen’ in de Tweede Kamer.⁶⁵

Iets indrukwekkender wordt melding gemaakt van Willem Jonckbloets ironie. In § 1.1 haalde ik al een citaat aan van Jonckbloets necroloog en collega Moltzer, die stelde dat het moeilijk was om een karakterschets van hem te geven, ‘[v]oor al bij een man als Jonckbloet, waar zoo licht de schijn kon bedriegen.’⁶⁶ Hij prees zichzelf gelukkig dat dat ook zijn taak niet was, die beperkt bleef tot het schetsen van ‘den geleerde’. Mogelijk was dat de reden dat Jonckbloet in de necrologie ook als parlementariër een geleerde leek, die een ‘meesterachtigen, corrigerenden toon [kon] hebben’⁶⁷. Dat het echter waarschijnlijk is dat Jonckbloet zich ook in de politiek ironisch niet onbetuigd heeft gelaten, schemert door in de algemene ambivalente houding die hij toegeschreven lijkt te krijgen door Moltzer. Van jongs af aan was Jonckbloet een spotvogel met oog voor het ambivalente, die nog het meest leek op Klikspaans studententypetje Flanor. Moltzer citeerde Klikspaan: ‘Van alles wat hem omgaf viel hem de scherpe hoek op, de harde omtrek, waarmede het tegen de andere voorwerpen uitkwam en afstak; voor zijn geest werd alles contrast en caricatuur (...).’⁶⁸

Verder bewijs voor Jonckbloets ironische inslag blijkt uit de parlementaire schetsen van Sagittarius. Die begint zijn beschrijving van Jonckbloet met:

‘Welk in den waren zin des woords geniaal man is daar in de tweede van de middelbanken der linkerzijde op den rechterhoek gezeten? Zijn edel voorhoofd, zijn

⁶³ Eck, *Memoires*, 125.

⁶⁴ Wissenkerke, ‘Levensbericht H.J. Smidt’, 216-217, 221.

⁶⁵ Lavater, *Photografien*, 54-55.

⁶⁶ Moltzer, ‘Levensbericht van W.J.A. Jonckbloet’, 58.

⁶⁷ Ibidem 29.

⁶⁸ Ibidem 4.

open gelaat, zijn doordringende blik nemen u reeds dadelijk in voor dezen coryphee der liberale partij. Zijn minzaam voorkomen maakt op u reeds aanstonds den aangenaamsten indruk. Indien gij hem nog niet hebt bewonderd, indien gij door zijne vurige taal, zijne gespierde volzinnen nog niet geboeid waart, – indien men u Jonckbloet aanwees, gij zoudt reeds eerbied voor den man gevoelen (...).⁶⁹

Aan die karakterschets was op zichzelf weinig ironisch. Maar achter het pseudoniem Sagittarius ging Jonckbloet zelf schuil⁷⁰, waardoor de lofredde op deze ‘geniale man’ die ‘vurige taal’ en ‘gespierde volzinnen’ sprak een buitengewoon ironische lading krijgt: het blijft in het midden of Jonckbloet zijn beschrijving alleen grappig of ook ernstig meende.

.....

§ 3.3.2 Handelingen van de Tweede Kamer, persoonlijke en politieke correspondentie

Hoewel de Handelingen van de Tweede Kamer en de onderlinge correspondentie van de kring-Kappeyne nogal verschillende typen bronnen zijn, neem ik ze hier samen. Belangrijkste reden daarvoor is dat er van de onderlinge correspondentie zo weinig is overgeleverd dat de daaruit gehaalde informatie niet op zichzelf kan staan. Samengevoegd met de veel rijkere bron van de parlementaire Handelingen kunnen de spaarzame brieven toch van nut zijn.

§ 3.3.2.1 *Bronkritiek Handelingen van de Tweede Kamer*

De Handelingen van de Tweede Kamer zijn de letterlijke neerslag van al het gesprokene in de Tweede Kamer. Daarmee leveren ze beperkte en moeilijk toegankelijke, maar relatief betrouwbare informatie voor een onderzoek naar politieke stijl. Om te beginnen kunnen niet alle vormen van ironie teruggevonden worden in de Handelingen, omdat ironie niet alleen een woordelijk gebeuren is, maar ook in een gebaar of situatie kan zitten. Kappeynes verwondering over wat een politieke tegenstander met zijn ‘oplossing’ zou ‘uitvoeren’ (§ 3.1) zou allicht als ironie herkenbaar zijn in de Handelingen, maar Lieftincks ironische behandeling van het katholieke Kamerlid Van Baar (§ 1.1) zeker niet. Daarnaast is het niet eenvoudig de wel aanwezige verbale ironie als zodanig te herkennen. Aanwijzingen die normaal gesproken op ironie duiden, zoals verandering van toon, (gezichts)uitdrukking of reacties van anderen, staan niet of verdekt vermeld in de Handelingen. De sporadische keren dat iemand verwijst naar een ironische manier van spreken of naar de stemming in de Kamer – opmerkingen over de vermoeidheid van de Kamer ‘wegens het late uur’ (van vier) vormen daarvan de overgrote meerderheid – bieden nauwelijks soelaas.

Ten slotte valt zelfs op de vanzelfsprekende betrouwbaarheid van de Handelingen wat af te dingen. In de Tweede Kamer van de negentiende eeuw was geen sprake van geluidsversterking en niet ieder Kamerlid sprak even welluidend, waardoor de notulerende stenografen vaak (delen van) toespraken misten, zodat die nagezonden moesten worden. Politici was het sowieso toegestaan om na afloop van het debat ‘verbeteringen’ aan te brengen in de notulen van hun eigen bijdragen.⁷¹ Zo kan het zijn dat Kamerleden ironische opmerkingen scherper hebben aangezet om hun tegenstander nog een trap na te geven. Andersom, echter, werd ironie niet als een ‘achtbare’ strijdmethode gezien (zie § 3.3.2.3.1) en is het waarschijnlijker dat al te snedige ironie de definitieve

⁶⁹ Sagittarius, *Parlementaire portretten*, 84.

⁷⁰ W. Hazeu, *Het literair pseudoniemen boek* (Amsterdam 1987) 286.

⁷¹ Eck, *Memoires*, 112.

notulen soms juist niet gehaald heeft. Overigens waren het doorgaans geen grote veranderingen die politici aanbrachten. Alle bijdragen die hieronder langskomen heb ik vergeleken met de verslagen die kranten maakten van de beraadslagingen in de Tweede Kamer. Waar mogelijk heb ik voor iedere bijdrage kranten corresponderend met de verschillende politieke hoofdkleuren genomen: bijvoorbeeld *De Standaard* voor de antirevolutionairen, *De Tijd* voor de katholieken en het *Algemeen Handelsblad* voor de liberalen. Op één curieus geval na – daar kom ik in een voetnoot in § 3.3.2.3.3 op terug – was de strekking van hun verslagen gelijk aan die van de officiële notulen. Al met al zijn de Handelingen een bruikbare bron voor onderzoek naar politieke stijl. Kamerleden herschreven niet elk woord van hun toespraken, en ook met uitsluiting van sommige vormen van ironie en gebrekkige aanwijzingen voor andere blijft er een schat aan grappige, bijtende en melancholische ironie over om te analyseren.

Vanwege de enorme omvang van de Handelingen heb ik geprobeerd een zo efficiënt mogelijke zoekstrategie toe te passen om voorbeelden van ironie te vinden. Mijn verwachting was dat de kans op ironische uitlatingen groter zou zijn bij de ironici die reeds gevonden waren in de parlementaire schetsen en politieke herinneringen. Naar hen is daarom de meeste aandacht uitgegaan. Om mijn vermoeden, dat de ironische parlementair-politieke stijl in meer of mindere mate aan de gehele Kappeyniaanse kring toebehoorde, zo zwaar mogelijk te beproeven, heb ik waar mogelijk de debatten geanalyseerd waarvan ik verwachtte dat ze het meest ernstig zouden zijn, dat wil zeggen die debatten waar veel op het spel stond voor de ironische generatie.

Voor Kappeyne heb ik om deze redenen het felle debat over zijn Schoolwet, dat van 17 juni tot en met 18 juli 1878 duurde, en zijn beroemde redevoering over de toekomstige richting van het liberalisme van 24 november 1874 uitgekozen: met die redevoering nam Kappeyne in feite het leiderschap van de liberalen op zich, en de totstandkoming van de Schoolwet was zijn grootste en meest begeerde wapenfeit. Voor de andere al getraceerde ironici waren de momenten dat het er echt om spande minder opvallend. Bij de veelsprekers (Smidt, Van Kerkwijk, Lieftinck, Jonckbloet; allen meer dan honderd spreekdagen) heb ik daarom per Kamerlid een steekproef van tien tot twintig procent van al zijn spreekdagen genomen tussen 1865 en 1885, zo veel mogelijk verspreid over het jaar. Wanneer ik een geval van ironie vond, heb ik, zo mogelijk, ook de spreekbeurten van het desbetreffende Kamerlid in de aangrenzende dagen van hetzelfde debat onderzocht. Bij de spaarzamere sprekers (Van Heukelom; minder dan tien spreekdagen) heb ik alle spreekbeurten tussen 1865 en 1885 onderzocht. Van de kringleden die hiervoor nog niet aan bod zijn gekomen (Mirandolle, Van Limburg Brouwer, Tak van Poortvliet, De Roo van Alderwerelt, Franssen van de Putte, Mackay, De Meijier, Viruly Verbrugge, Cremers, Van der Kaay, Van Houten, Van Eck, De Bruyn Kops), heb ik een steekproef van ongeveer tien over de periode en jaar verspreide spreekbeurten genomen. Om een idee te krijgen of en hoe Kamerleden van andere politieke richtingen zich ironisch uitlieten, heb ik ook ‘rondom’ de spreekbeurten van de kringleden gelezen.

...

§ 3.3.2.2 *Bronkritiek persoonlijke en politieke correspondentie*

De persoonlijke en politieke correspondentie van de kring van Kappeyne beslaat alle brieven die door en naar de verschillende kringleden gestuurd zijn. Het doel van de analyse van deze correspondentie is om te achterhalen of er sprake was van ironie als de kringleden spraken over politieke onderwerpen, andere politici, de politiek in het algemeen of over zichzelf. Ik verwacht deze ironie vooral aan te treffen in ‘intieme’ correspondentie, omdat intimi doorgaans beter in staat

zijn elkaars ironie te herkennen. Ironie is iets voor de ‘goede verstaander’.⁷² Om die reden heb ik de correspondentie onderzocht die tussen de verschillende kringleden plaatsvond en de brieven tussen kringleden en andere liberale politici.

Qua bruikbaarheid voor dit onderzoek gelden voor deze bronsoort vrijwel dezelfde argumenten als voor de politieke herinneringen: sterk is dat in brieven zowel het verbale als het non-verbale aspect van politieke stijl beschreven kan worden; minder sterk is dat brieven doorgaans niet zonder bijbedoelingen zijn, waardoor het nodig is om het specifieke doel van de brief, en de politieke en persoonlijke voorkeur van de schrijver en ontvanger in het oog te houden om de beschrijvingen op waarde te schatten. Het argument dat het geheugen de informatie in de bron vertekend heeft, gaat hier uiteraard in mindere mate op dan bij de politieke herinneringen.

Zoals geschreven worden deze afbakening in bronmateriaal en bruikbaarheid echter overschaduwed door de zeer beperkte hoeveelheid geschikt bronmateriaal. Van de kern van de kring lijken alleen Hendrik Smidt, Charles Mirandolle en Johannes Tak van Poortvliet überhaupt een archief nagelaten te hebben, en in dat van Smidt en Mirandolle ontbreekt bovendien iedere relevante briefwisseling. Ook in de archieven van liberalen buiten de kring en andere intimi zijn de brieven schaars. Hieronder gebruik ik ze daarom alleen als ondersteuning van in de Handelingen gevonden vormen van ironie.

...

§ 3.3.2.3 *Bevindingen*

Vanwege Kappeynes stilistische voorbeeldrol ligt het voor de hand met zijn ironische uitlatingen te beginnen. Het debat over zijn Schoolwet geeft daar uitgebreid gelegenheid toe. Vervolgens scherp ik de analyse van zijn gebruik van ironie aan door die tegenover het gebruik van zijn tegenstanders te stellen. Zo wordt het mogelijk om, net als bij de analyse van de parlementaire schetsen en politieke herinneringen, Kappeynes ironie als raamwerk voor de ironische uitlatingen van de andere kringleden te gebruiken. Ik eindig met een analyse van Kappeynes toespraak uit 1874, omdat in die buitengewoon fascinerende redevoering alle tot dan toe gevonden vormen van ironie in geconcentreerde vorm terugkeren, en bovendien *enkele aanwijzingen voor de oorsprong van die ironie zichtbaar worden*, die in het volgende hoofdstuk het onderwerp van onderzoek wordt.

§ 3.3.2.3.1 Het debat over de Schoolwet-Kappeyne

Een van de grootste strijdpunten van de liberale tussengeneratie was de verbetering van het lager onderwijs. Goede primaire scholing was volgens hen van groot belang om welopgevoede burgers en welopgeleide deelnemers aan het economische verkeer te kweken. Al in 1857 was de Wet op het Lager Onderwijs van Van der Brugghen aangenomen met datzelfde doel. In 1872 toonde een door Thorbecke gemaakt overzicht echter dat het nog niet best gesteld was met het basisonderwijs: ‘de onderwijskrachten waren onvoldoende in getal en dikwijls ook in gehalte, evenzoo de belangstelling en medewerking van ouders en gemeentebesturen’.⁷³ Kappeyne en de zijnen achtten het daarom tijd voor een nieuwe wet. In 1878, ten tijde van het kabinet-Kappeyne (1877-1879), was het wetsontwerp klaar om door de Kamer besproken te worden.

⁷² H. te Velde, ‘De politiek van de goede verstaander’, *Low Countries Historical Review* 121:3 (2006) 447-452, aldaar 450.

⁷³ R.W. Feikema, *De totstandkoming van de Schoolwet van Kappeyne. Bijdrage tot de kennis van de parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1929) 22. Met gehalte wordt kwaliteit bedoeld.

Hoewel alle Kamerleden voor aanpassing van de bestaande wet waren, was de sfeer in het parlement tijdens de beraadslagingen gespannen. Problemen waren niet de voorgestelde hogere eisen waaraan het onderwijs zou moeten voldoen, die wel lange en technische, maar geen felle discussies uitlokten. De twistappel was dat het wetsvoorstel alleen in publieke financiering voor de *openbare* scholen voorzag; de bijzondere (lees: specifiek godsdienstige) school moest zelf aan financiering zien te komen om aan de hoge eisen te voldoen. Het hoeft geen betoog dat katholieken en protestanten buitengewoon verbolgen waren. Zij zagen er – niet geheel onterecht – een poging in om de orthodoxe geloofsrichtingen te ondermijnen door onderwijs te bevoordelen waarin geloof alleen als ethische leidraad een rol speelde, en dat volgens hen überhaupt niet met recht ‘christelijk’ genoemd kon worden.⁷⁴

In dat ernstige klimaat werd Kappeyne eerst een ruime week lang onder vuur genomen vanuit vooral confessionele hoek, voordat hij een reactie mocht geven. Daar ontving hij opnieuw weerwoord op, dat hij met een slotrede mocht beantwoorden. Het debat geeft een interessant inkijkje in de rol van ironie in de politieke stijl van zowel Kappeyne als van zijn politieke tegenstanders. Omdat de confessionelen vooral reageerden op Kappeynes ironie, is het nodig eerst Kappeynes ironische reactie op de confessionele kritiek te presenteren.

Op meerdere manieren maakte Kappeyne gebruik van ironie (zie ook § 3.3.1.2). De meest frustrerende voor zijn politieke tegenstanders was de inhoudelijk-ironische behandeling, waarbij hij een ambivalentie in hun woorden uitvergrootte en tegen hen gebruikte. Zo maakte Herman des Amorie van der Hoeven de onhandige combinatie van opmerkingen dat het huidige wetsvoorstel niet gesteund werd door de meerderheid van ‘het volk’ en daarom verworpen moest worden, terwijl hij datzelfde volk even later blinde volgers van enkele ‘drijvers’ noemde.⁷⁵ In een tijd waarin algemeen kiesrecht nog nauwelijks aan de orde was en ‘het volk’ gezien werd als een bedreiging van de openbare orde, kon Kappeyne hem ironisch toevoegen dat hij, Kappeyne, anders dan ‘de theorie van den geachten afgevaardigde uit Breda [Des Amorie van der Hoeven]’, niet *alle* katholieken ‘als eenvoudige volgers van zekere drijvers’ zag.⁷⁶ Even ironisch-gevat is Kappeynes verzuchting over de antirevolutionaire argumenten in het algemeen: ‘Ik heb het niet zoo ver gebragt als zij: ik begrijp geen verborgenheden, en voor mij hebben zij tot nu toe in raadselen gesproken.’⁷⁷ Mogelijk waren hun argumenten Kappeyne inderdaad een raadsel, al lag dat volgens hem aan hun eerder gebrekkige dan vernuftige redeneertrant.

Kappeyne was er een meester in om in één uitspraak zijn tegenstander op meerdere manieren te ironiseren.

‘Ik ben niet prikkelbaar, ja vergevensgezind, vooral wanneer ik bemerk, dat zich een redenaar eenigszins warm maakt, van wien wij zoo dikwijls gehoord hebben dat: “qui se fâche, a tort”; maar ik stel er prijs op, dat men in elke zamenleving, ook in de parlementaire, toone, niet alleen christelijk, maar ook welopgevoed te zijn.’⁷⁸

⁷⁴ Kamerstuk Tweede Kamer (KTK) 130.6 1877-1878, Nationaal Archief (NA), 55. Voor een uitgebreide achtergrond en behandeling van de strijd, zie: Feikema, *De totstandkoming van de Schoolwet van Kappeyne*.

⁷⁵ Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1877-1878, NA, 1031.

⁷⁶ HTK 1877-1878, NA, 1039.

⁷⁷ HTK 1877-1878, NA, 1041.

⁷⁸ HTK 1877-1878, NA, 1039.

Qui se fâche, a tort: die boos wordt, heeft het mis. Allereerst wees Kappeyne Des Amorie, door diens eigen woorden aan te halen, op de ironie van zijn opgewonden stemming. Daarachter ging echter een nog veel venijniger bedoelde ironie schuil. Door te beweren dat de oorzaak van Des Amories opwinding (*qui se fâche*) en bijbehorende gebrek aan oordeelsvermogen (*a tort*) was gelegen in de omstandigheid dat Des Amorie wel christelijk maar niet welopgevoed was, krijgt zijn uitspraak ook een politiek-inhoudelijke ironische lading: de confessionelen hadden door hun christelijke opvoeding niet de juiste vermogens ontwikkeld om goede politieke beslissingen te maken, waardoor ze niet zagen dat Kappeynes wetsvoorstel, dat religieuze gezindtescholen uitsloot van standaardoverheidsfinanciering, het enige juiste was. Zouden namelijk ook religieuze gezindtescholen worden gefinancierd, dan bleef de zuiver christelijke opvoeding overeind en kweekte de overheid zelf mensen met een gebrekkig oordeelsvermogen. Tegen zulk ironisch geweld was geen tegenstander bestand, zoals zal blijken.

Soms, zoals hierboven, zette Kappeyne zijn ironie in als politiek wapen, soms had die ironie op iets abstracters betrekking. Tegen het einde van zijn reactie op alle kritiek ging Kappeyne in op de vraag of hij na het lager onderwijs ook de andere onderwijslagen nog wilde hervormen. Maar,

‘[w]anneer men met een zesdaagsch debat achter den rug en met eene discussie van misschien nog 60 dagen in ’t verschieft nog slechts het vooruitzicht heeft iets tot stand te brengen, dan heeft men inderdaad reden van zich gelukkig te achten als het zoo ver komt, maar dan kan het niemand verwonderen dat ik geen belofte kan doen om veel meer te verrigten.’⁷⁹

Deze uitspraak heeft een andere ironische lading dan de voorbeelden hiervoor. Het is mogelijk om er kritiek op de confessionele politici in te zien, en ook de hoop dat het voorstel de eindstreep ongeschonden haalt. Maar daarboven lijkt er ook een zekere vermoedelijkheid met het politieke bedrijf zelf uit te spreken: als het op deze manier moet, laat het regeren dan maar zitten. Die indruk wordt nog eens versterkt door de melancholisch-ironische uitspraak die Kappeyne in het begin van zijn toespraak deed.

‘Indien men het betreurt dat de verdediging van dit wetsontwerp niet is toevertrouwd aan de bekwame handen van mijn geachten ambtsvoorganger, indien men daarin nadeel ziet voor de zaak – ik voor mij heb nog andere redenen om dat te betreuen: voor mij persoonlijk zou een andere loop van zaken aangenamer geweest zijn.’⁸⁰

Veel zin leek hij niet te hebben in het aankomende debat. Toch ging hij slechts enkele tellen later in volle concentratie de strijd aan.

Kappeynes ironie, zowel specifiek in deze verdediging als in het algemeen, lokte verschillende reacties uit. Afkeuring was de meest dominante reactie. In antwoord op zijn verdediging waren achtereenvolgens antirevolutionair Christianus Heydenrijck, conservatief-liberaal Willem Wintgens (1818-1895) en katholiek Pieter Saaymans Vader vol lof over Kappeynes welsprekendheid, maar wezen ze ook op het ongepaste van zijn spotlustige ironie. Saaymans Vader had bijvoorbeeld gehoopt dat Kappeyne ‘meer doordrongen was van het standpunt dat hij thans inneemt, van de

⁷⁹ HTK 1877-1878, NA, 1044-1045.

⁸⁰ HTK 1877-1878, NA, 1038.

waardigheid dezer Kamer, dan om hier achtenswaardige mannen des Bijbels als karikaturen voor te stellen ten einde den lachlust der leden op te wekken.⁸¹ Een ironische politieke stijl was geen visitekaartje voor hen.⁸²

Des te opvallender is het dat sommigen juist ironie inzetten om Kappeyne te lijf te gaan. Zo betoonde antirevolutionair Isaac van den Berch van Heemstede uitvoerig zijn dankbaarheid aan Kappeyne voor diens krachtige verzet tegen de verdrukking van de bijzondere school⁸³, en roemde katholiek Leopold Haffmans Kappeynes ernst en verzoeningsdrift.⁸⁴ Blijkbaar was ironie toegestaan zolang men er zelf geen slachtoffer van werd.

Ten slotte is het van sommige ironie niet altijd duidelijk of die aankwam. Een grappig en verwarrend voorbeeld daarvan geeft Marinus Bichon van IJsselmonde een dag na Kappeynes verdediging:

‘De Minister heeft gezegd zich tegenover ons weerloos te gevoelen, terwijl van deze zijde der Kamer de Minister is genoemd “een meester op alle wapenen”, die van alle wapenen welke hem ten dienste staan, op *zijne*, dat is op welsprekende wijze, heeft gebruik gemaakt. De Minister heeft verklaard geene verborgenheden te kennen, terwijl hij onzerzijds verborgenheden heeft ontdekt, gevonden en zelfs daaronder eene gissing heeft gewaagd. Ik weet dit een en andere niet wel met elkander te rijmen.’⁸⁵

Als Bichon zijn verwarring deels veinsde, is het citaat zelf een prachtig voorbeeld van ironie, maar waarschijnlijker is het dat hij Kappeynes ironie echt niet had meegekregen, want na deze vertwijfelde uitspraak herhaalde hij alleen zijn eigen standpunt nog kort en zonder verwijzing naar Kappeyne, en ging weer zitten. Opvallend is dat in het algemeen Kappeynes ironische bespiegelingen over de zinvolheid en zinloosheid van het politieke bedrijf onbesproken bleven. Of dat nu uit desinteresse was of omdat Kappeynes tegenstanders deze ironie niet meekregen, zeker is dat zij zelf geen blijk gaven van dergelijke abstracte ironie. Ironie was voor hen een wapen dat eigenlijk niet in de politiek thuishoorde.

§ 3.3.2.3.2 De ironische generatie in de Tweede Kamer

Kappeyne stond met zijn ironische stijl niet alleen in de Kamer. Ook zijn politieke tegenstanders maakten gebruik van ironie, zij het niet geheel op dezelfde manier. Hun ironiegebruik viel in het niet bij dat van de ironische generatie als geheel. Zij maakte én meer én anders gebruik van ironie

⁸¹ HTK 1877-1878, NA, 1050.

⁸² Dat niet alle aantijgingen van ironie volgens Hutcheons definitie terecht waren, blijkt uit het volgende. Meteen op de eerste dag van de beraadslagingen kreeg Kappeyne van antirevolutionair Alex Schimmelpenninck van der Oye het verwijt dat hij de antirevolutionaire bezwaren ironisch had afgedaan, ‘[o]f is de aanhef op bladz. 3 der Memorie van Beantwoording soms vrij van ironie, van een medelijdend schouderophalen?’ (HTK 1877-1878, NA, 952) Hij verwees waarschijnlijk naar Kappeynes woorden dat die ‘de schijn wenscht te vermijden, een opstel (...) der wederlegging onwaardig te hebben geacht en ziet zich daarom zijns ondanks verplicht nogmaals in herinnering te brengen wat reeds zo dikwijls herhaald is.’ (KTK 130.7 1877-1878, NA, 58) Een medelijdend schouderophalen was het wel, maar Schimmelpenninck lijkt ironie anders te hebben opgevat dan in dit onderzoek wordt gedaan. De voor Hutcheons begrip van ironie kenmerkende ambivalente betekenis ontbreekt in deze uitspraak van Kappeyne.

⁸³ HTK 1877-1878, NA, 1001.

⁸⁴ HTK 1877-1878, NA, 1010.

⁸⁵ HTK 1877-1878, NA, 1064-1065.

dan de rest van de Tweede Kamer. Hieronder presenteer ik zo veel mogelijk Kappeyniaanse voorbeelden van ironie om die bewering te staven. Van de veelvuldig ironisch sprekende kringleden naar de spaarzamer sprekende ironici.

Van Kerkwijk had een naam zijn politieke tegenstanders belachelijk te maken en in de war te brengen met zijn ironie, en die naam deed hij eer aan. Hij had echter een groter ironisch bereik. Op 16 juli 1878, twee dagen voor Kappeynes Schoolwet zou worden aangenomen, werden ook twee kleinere wetten aan de Kamer voorgelegd, waarvan de goedkeuring een formaliteit was. Althans, dat leek zo tot de liberaal Lucas Oldenhuis Gratama een onderartikel van een van de wetten aangreep om de Nederlandse inbreng tijdens de wereldtentoonstelling in Parijs dat jaar te bekritisieren. Die inbreng was beschamend geweest, aldus Gratama.⁸⁶ Een lange en vruchteloze discussie dreigde, toen Van Kerkwijk zijn kans schoon zag en begon aan een subtiel humoristisch-ironisch getoonzette redevoering. Uitvoerig deed hij verslag van de zware taak die op de schouders van de verantwoordelijke commissieleden had gelegen. Soms weken achtereen hadden ze in Parijs moeten verblijven, feesten moeten aflopen, feesten moeten organiseren, al om acht uur aanwezig moeten zijn op de Nederlandse tentoonstelling die ze bovendien zelf hadden moeten inrichten terwijl het ook nog eens buitengewoon heet was geweest in Parijs, en op de koop toe ‘werd men nog met allerlei verzoeken van exposanten gekweld’. En dat terwijl de Nederlandse regering nog geen derde van het budget beschikbaar had gesteld dat de Belgen voor hun tentoonstelling over hadden! De commissieleden hadden daardoor hun eigen reiskosten maar moeten betalen waardoor er nauwelijks geschikte leden – met ‘haar op de tanden’ – waren geweest om de Nederlandse eer te verdedigen.⁸⁷

Tegelijkertijd prees en bekritiseerde Van Kerkwijk de belaste commissieleden, maakte hij de Nederlandse tentoonstelling belachelijk en stelde haar in een positief daglicht, gaf de kritische Kamerleden gelijk en wees hen op het ongepaste van het uitlokken van een discussie over zulk een futiel onderwerp. Toen Van Kerkwijk was uitgesproken, kwam er snel een eind aan de discussie: sommige critici krabbelden terug en het onderartikel werd met ruime meerderheid aangenomen.⁸⁸ Het bijzondere van de toespraak lag echter in het object van Van Kerkwijks ironie. Naast het gebruikelijkere ironiseren van de opgewonden Kamerleden ironiseerde Van Kerkwijk vooral en met veel plezier het politieke onderwerp zelf, de Nederlandse bijdrage aan de wereldtentoonstelling in Parijs. Dat was zeldzaam in de Tweede Kamer; en buiten de parlementariërs uit de kring van Kappeyne (zie bijvoorbeeld § 3.3.1.2) heb ik zulke ironie niet aangetroffen.

Overigens bediende Van Kerkwijk zich ook van de persoonlijk aanvallende variant van ironie. Met Lief tinck had hij gemeen dat hij in korte bijdragen politieke tegenstanders ironisch bespote en terechtwees. Toen de behandeling van de ‘Jagtwet’ nogal lang op zich liet wachten en het verantwoordelijke commissielid volgens Van Kerkwijk geen overtuigend optreden had gegeven, zei hij:

‘Mijnheer de Voorzitter! Ik heb wel eens gehoord dat, als men eene slechte zaak verdedigt, men lang van stof is. Ik zal deze stelling nu niet omkeeren en zeggen, dat de

⁸⁶ HTK 1877-1878, NA, 1338, 1341.

⁸⁷ HTK 1877-1878, NA, 1342-1344.

⁸⁸ HTK 1877-1878, NA, 1345.

president der Commissie van Rapporteurs zeker eene slechte zaak te verdedigen had, omdat hij zoo lang was.⁸⁹

Maar door het uit te spreken, bevestigde hij juist ook wat hij zei te ontkennen. Zeer vergelijkbaar in harde ironische toon was Lieftincks reactie op een hem onwelgevallig wetsvoorstel: ‘Neemt men het alleen op als een beleefdheidsvorm tegenover geachte medeleden, dan wil ik ook wel zeggen dat de indiening van dit voorstel mij zeer heeft verheugd.’⁹⁰

Ondanks de vergelijkbare stijl en hun reputatie als humoristisch-ironisch duo, waren er ook verschillen tussen de twee. Lieftinck slaagde er bijvoorbeeld meer dan Van Kerkwijk in om kalmte te bewaren in zijn toon. Zo was tijdens een debat over de herinvoering van de doodstraf duidelijk dat Lieftinck daar niets van moet hebben. Onderkoeld reageerde hij op een voorstander: ‘Ik weet wel, zoo als de heer de Jonge zeide, dat wij hier niet zijn om de kiezers plezier te doen, maar wij zijn hier ook niet om te handelen tegen onze eigene consciëntie.’⁹¹ Van Kerkwijks opmerkingen waren daarentegen soms zo fel dat het de vraag is of ze nog wel ironisch genoemd kunnen worden. Toen sociaalliberaal Hendrik Goeman Borgesius zich keerde tegen Van Kerkwijks wetsvoorstel om burgemeesters door Gemeenteraden te laten benoemen, onder andere omdat de kwaliteit van Gemeenteraden niet altijd overhield, riep Van Kerkwijk uit: ‘Noem dan namen!’⁹² Hij deed vaker dit soort uitroepen, en of ze nog ironische ambivalentie bezaten, is twijfelachtig.

Ook fel ironisch tegenover hun politieke tegenstanders, hoewel minder veelvuldig en als onderdeel van lange bijdragen, konden Isaïc Fransen van de Putte en Johannes Tak van Poortvliet uit de hoek komen. Nadat de conservatieve minister van Koloniën had laten blijken niets te zien in een amendement van Fransen van de Putte, beet die de minister toe:

‘Geen blijder tijding kan op Java en ook te Buitenzorg aankomen dan het berigt van de aanneming van mijn amendement. Men behoeft niet veel menschenkennis te bezitten om te weten dat den heer Mijer [conservatieve gouverneur-generaal te Nederlands Indië] niets liever ware geweest dan wanneer hij tot zijne partijgenooten, die hem vooruit schoven, en tot zijne ambtgenooten had kunnen zeggen: de Kamer heeft mij de hand geforceerd. Ook hem kan het oordeel der nakomelingschap niet onverschillig zijn.’⁹³

In 1874 verdedigde Tak een amendement om de Rhijnspoorwegmaatschappij te dwingen haar belofte na te komen om een bepaalde spoorlijn aan te leggen. De verantwoordelijke minister wilde er niet van horen en pleitte tegen het amendement. Na afloop van diens rede sprak Tak: ‘Overigens ben ik verplicht, den Minister dank te zeggen voor de uitnemende wijze waarop hij mijn amendement heeft verdedigd. Het ware onmogelijk daarvoor meer afdoende gronden aan te voeren dan door den Minister zijn bijgebragt.’⁹⁴

⁸⁹ HTK 1874-1875, NA, 1340.

⁹⁰ HTK 1886-1887, NA, 1836. Omdat Lieftinck pas in 1879 in tot de Tweede Kamer toetrad, heb ik zijn parlementaire bijdragen tot 1890 onderzocht, in plaats van 1885 zoals bij de anderen.

⁹¹ HTK 1880-1881, NA, 120.

⁹² HTK 1879-1880, NA, 808.

⁹³ HTK 1866-1867, NA, 1274.

⁹⁴ HTK 1874-1875, NA, 244.

De Rhijnspoorwegmaatschappij (en de minister die het bedrijf verdedigde) was sowieso een geliefd doelwit van de liberale tussengeneratie. Viruly Verbrugge, die doorgaans wel enigszins opvliegend maar nauwelijks ironisch was, kon het in een later debat toch niet laten zich ironisch uit te laten over de Maatschappij, ‘over wier schrander beleid ik geen woorden genoeg heb om mijne bewondering uit te spreken’.⁹⁵ Overigens waagde ook Tak zich aan een ironische bejegening van de Maatschappij zelf.⁹⁶

Met Smidt en Jonckbloet was de liberale tussengeneratie ook met een milder ironisch gestemde vertegenwoordiging aanwezig in de Tweede Kamer. Hun ironie was ook vaak humoristisch van toon, maar kon door een groter deel van de Kamer gewaardeerd worden. Zo reageerde Smidt, gedurende een debat over een wetsvoorstel over een provinciale belasting in het hem zeer bekende Drenthe⁹⁷, ironisch op een korte opmerking van Jan Bredius: ‘Mijnheer de Voorzitter, het komt mij voor, dat dit oogenblik weinig geschikt is om deze zaak au fond te behandelen zoo als de geachte afgevaardigde uit Dordrecht, de heer Bredius, heeft gedaan.’⁹⁸ Bredius zal niet de illusie hebben gehad dat zijn bijdrage inderdaad *au fond* geweest was.

Jonckbloets ironie was ook om een andere en voor dit onderzoek interessantere reden beter te verdragen voor zijn politieke tegenstanders. Jonckbloet ironiseerde namelijk zichzelf. Zijn introductie van zichzelf als ‘oningewijde’ inzake koloniale aangelegenheden tegenover voormalig Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië Jan Rochussen, terwijl hij twee jaar tevoren nog een boek had uitgebracht getiteld *Het koloniale vraagstuk in de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1865) en Rochussen in het debat vervolgens stevig zou bekritisieren, zou nog kunnen worden opgevat als een licht ironische bejegening van Rochussen zelf.⁹⁹ Maar een ander voorbeeld laat die ruimte niet. Zoals eerder kort genoemd, stond Jonckbloet er in het parlement om bekend graag de docerende hoogleraar uit te hangen. Toen hij zijn kritische vragen aan Minister van Oorlog Adriaan Engelvaart inleidde met het uitspreken van zijn hoop die vragen ‘zonder “bitterheid”, zonder “scherpte”, en niet “op een meesterachtigen toon” te zullen stellen, was dat een ironische knipoog naar zijn eigen reputatie.’¹⁰⁰

Deze zelfspot betekende meer dan alleen een grap of (schijn)bescheidenheid. Jonckbloet nam zichzelf als politicus tegelijk ernstig en niet ernstig. Aan deze ambivalente zelfverhouding gaf hij uiting door middel van ironie. Net als Van Kerkwijks ironisering van een politiek onderwerp, was ironisering van jezelf als politicus bijzonder. Ze was zeldzaam in het parlement, en buiten de liberale tussengeneratie (zie ook § 3.3.2.3.1) heb ik haar überhaupt niet aangetroffen.

Niet toevallig kwam zelfironisering in onderlinge correspondentie vaker voor, zelfs in het zeer beperkte corpus dat is overgeleverd. In deze intieme brieven waren de kringleden onder vrienden en werd hun ironie op waarde geschat. Zo toonde Mirandolle zich in 1879 op ironische wijze kwetsbaar aan zijn vriend Tak, die hem om advies had gevraagd tijdens de crisis van het kabinet-Kappeyne: ‘Dat gij aan mijne opinie waarde hecht, wordt door mij zoo op prijs gesteld dat

⁹⁵ HTK 1875-1876, NA, 470.

⁹⁶ HTK 1874-1875, NA, 242.

⁹⁷ Smidt bekleedde tussen 1855 en 1871 allerlei functies voor de Drentse provinciale overheid. Wissenkerke, ‘Levensbericht H.J. Smidt’, 221-225.

⁹⁸ HTK 1870-1871, NA, 940.

⁹⁹ HTK 1866-1867, NA, 639.

¹⁰⁰ HTK 1870-1871, NA, 895. Jonckbloets woorden waren overigens een directe verwijzing naar een toespraak die Engelvaart eerder tijdens dezelfde zitting had gehouden, en waarin hij liberaal en lid van de Kappeyniaanse kring Jan de Roo van Alderwerelt een ‘meesterachtigen en bitteren toon’ had aangewreven. Aan Jonckbloets ironie doet dat niets af. HTK 1870-1871, NA, 892.

ik wil proberen, zoover mijne door Carlsbad' water verzwakte hersenen het toelaten, mijne denkbeelden mede te delen.¹⁰¹ Hoewel Mirandolle even later met een weloverwogen advies kwam, lijkt hij echt getwijfeld te hebben aan zijn geestelijke vermogens: de verontschuldiging over zijn 'verweekte hersenen' keerde regelmatig terug in zijn brieven uit Karlsbad. Of zijn mening over de Nederlandse politieke toestand ernstig genomen moest worden, bleef in het midden.

Een laatste voorbeeld is afkomstig van Van Heukelom, die in 1861 aan liberaal Gijsbertus van der Linden (1812-1888) schreef:

'Uw kind zal dus wel blijven leven, de stuipjes doorstaan en misschien de tandjes ook. Het zal zwak in de beentjes blijven, maar daaraan sterven de kindertjes tegenwoordig niet; als zij niet staan kunnen dan blijven zij maar zitten, en worden in wagentjens voortgerold. Wij zullen dus ook maar eens kindermeisje moeten spelen en met het schepseltje rollen, of ziet gij kans het als monster te smoren?'¹⁰²

Het kind waar Van Heukelom over schreef was de liberale factie in het parlement. Uit het fragment blijkt dat hij zich ernstige zorgen maakte over de toestand waarin het liberalisme verkeerde, en met zijn opmerking over het 'kindermeisje' lijkt hij voor te stellen om zelf flink de schouders onder het liberale project te zetten. Maar de twijfel in de laatste zin of het niet beter zou zijn het liberalisme 'als monster te smoren' zet het hele fragment onder ironische spanning. Ondanks zijn ernst leek hij, net als zijn vriend Kappeyne werd verweten, in staat '[i]n een oogenblik van mismoedigheid (...) den geheelen boel weg te werpen'.¹⁰³

Andere Kamerleden van de liberale tussengeneratie die zich nu en dan ironisch uitlieten in het parlement, maar in kwantiteit, noch in kwaliteit en object van hun ironie bijzonder opvielen, waren De Roo van Alderwerelt¹⁰⁴, De Meijier¹⁰⁵ en Van der Kaay¹⁰⁶.

§ 3.3.2.3.3 Kappeynes rede uit 1874

Op 24 november 1874 lichtte een heldere ster aan het liberale politieke firmament op. Kappeyne hield die dag een toespraak die diepe indruk maakte op het parlement en hem kandideerde als belangrijkste kanshebber voor het leiderschap over de liberale richting in het parlement. Terwijl een conservatief minderheidskabinet regeerde, richtte Kappeyne zijn blik op de toekomst van het liberalisme. Wilde dat zijn belofte van vrijheid inlossen, dan zouden zijn afgevaardigden zich eensgezind over de erfenis van Thorbecke heen moeten zetten. De vrijheid die hij had gewaarborgd door het individu te beschermen tegen allerhande dwang 'is een klank zonder inhoud', immers, 'de mensch kan slechts tot zijne aardsche bestemming komen als lid der maatschappij'. En de staat moest hem daarbij helpen. Op basis van een 'moderne levensbeschouwing' moest die

¹⁰¹ Brief Mirandolle aan Tak van Poortvliet 14 juni 1879, inv. nr. 443, Archief Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet (AMPT), Zeeuws Archief (ZA).

¹⁰² Brief Van Heukelom aan G.M. Cort van der Linden 19 maart 1861, inv. nr. 4, Archief G.M. Cort van der Linden, NA.

¹⁰³ Beaufort, *Dagboeken*, 13.

¹⁰⁴ HTK 1868-1869, NA, 1215.

¹⁰⁵ HTK 1877-1878, NA, 1000.

¹⁰⁶ HTK 1875-1876, NA, 1002.

hervormingen doorvoeren op alle gebieden van de samenleving, van het rechtsstelsel en defensie tot de gezondheidszorg en het onderwijs. Er was, kortom, werk aan de winkel voor de liberalen.¹⁰⁷

Niet voor niets is deze toespraak door veel tijdgenoten en latere historici opgenomen onder de belangrijke politieke gebeurtenissen van de tweede helft van de negentiende eeuw. In vrijwel al die politieke geschiedenissen is de redevoering het begin van een spanningsboog, die aanvangt met de grote verwachtingen die de liberalen van Kappeyne hadden en eindigt met het te gronde gaan van die verwachtingen bij de val van het kabinet-Kappeyne in 1879. De toespraak is zo symbool voor een nooit ingeloste verwachting geworden.¹⁰⁸

Hier zal ik de rede niet in de eerste plaats als politiek of liberaal ideologisch document interpreteren, maar als de helderste ironische uitdrukking van de ambivalente instelling van de liberale tussengeneratie tegenover de parlementaire politiek van haar tijd. Dat ik de toespraak als laatste van alle bronnen behandel, is omdat de toespraak een belangrijke expliciete aanwijzing met betrekking tot de oorsprong van de liberale ironie geeft – waar ik in het volgende hoofdstuk op terug zal komen.

De toespraak heeft een ironische spanningsboog die ongeveer op een kwart aanvangt en via enkele schijnbaar losstaande ironische uitlatingen opbouwt naar een ironisch hoogtepunt aan het einde van de rede. Al vroeg in de toespraak had Kappeyne een ironische toon te pakken. Zoals gezegd regeerde op dat moment een conservatief kabinet, met Jan Heemskerk Azn. aan het hoofd als Minister van Binnenlandse Zaken. Kappeyne:

‘Ook heb ik er mij over verheugd, toen ik gisteren den Minister van Binnenlandsche Zaken zich geavanceerd liberaal hoorde noemen: dat was, dacht mij, eene eerste toenadering, vooral omdat de geavanceerdheid zoo als ik hoop nog lang theorie blijven zal. Zoo ik op die wijs eene zeer welwillende houding tegenover het Ministerie aannemen kan, zijn er echter in het feit dat het geen parlementair ministerie is, twee redenen die mij tot waarschuwing en zelfs tot aanbod van hulp nopen.’¹⁰⁹

De verheuging van Kappeyne, die zelf tot de ‘geavanceerde’ liberalen werd gerekend, zal op zijn minst met verbazing en waarschijnlijk met spot vermengd zijn geweest. Kappeyne had geen hoge dunk van Heemskerks conservatieve politieke overtuigingen, blijktens het progressief-liberale programma dat hij in deze zelfde toespraak nog zou uitwerken. Desondanks is zijn uitspraak ambivalent op te vatten, omdat Heemskerk op sommige gebieden wel degelijk ideeën had die niet ver van die van hemzelf aflagen.¹¹⁰ Dat Kappeyne zijn houding tegenover het kabinet vervolgens ‘welwillend’ noemde, lijkt daarom zowel ernstig als spottend te zijn bedoeld. Zeker omdat hij de hulp die hij het kabinet vervolgens aanbood nogal verwarrend als tegenstelling presenteerde.

Met die hulp zelf was ook weer ironie gemoeid. Als eerste reden voor zijn hulp voerde Kappeyne aan dat

¹⁰⁷ HTK 1874-1875, NA, 274-278.

¹⁰⁸ Beaufort, *Dagboeken*, 15-16; Beaufort, *Vijftig jaren*, 51-52, 81-83; List, *Thorbecke tot Telders*, 43-45; P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans* (Assen 1987) 103-112; Riel, *Geschiedenis Nederlandse liberalisme*, 103-104, 108; Taal, *Liberale en radicalen*, 25-30, 42-58; Welderen Rengers, *Schets parlementaire geschiedenis*, 473, 525; E.H. Kossmann, *De Lage Landen. 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1982) 217.

¹⁰⁹ HTK 1874-1875, NA, 275.

¹¹⁰ HTK 1874-1875, NA, 267.

‘[e]en niet parlementair Ministerie¹¹¹ (...) gevaar [loopt] buiten de constitutionele vormen te gaan en wij hebben er reeds een voorbeeld van gehad. (...) Wanneer het Ministerie, in de moeilijke omstandigheden waarin het zich bevindt, wellicht neiging gevoelt om minder constitutioneel te handelen, beloof ik het te zullen waarschuwen, en ernstig ook.’¹¹²

Kappeynes belofte om het kabinet te zullen waarschuwen als het onconstitutioneel dreigde te handelen in de ‘moeilijke omstandigheden’ waarin het zich bevond, had een dubbel ironisch karakter. Als opkomende ster binnen de liberale meerderheid in het parlement was Kappeyne grotendeels verantwoordelijk voor die moeilijke omstandigheden, omdat het kabinet met de liberalen zou moeten samenwerken om te kunnen regeren. Daarmee kreeg Kappeynes ‘hulp’ een nogal dreigend karakter: het kabinet moest niet proberen buiten het liberaal gekleurde parlement om te regeren, anders kregen ze ‘ernstig’ met Kappeyne te maken. Vanuit dat oogpunt moet ook Kappeynes verwijzing naar ‘een voorbeeld’ van een minderheidsregering die de constitutionele perken te buiten was gegaan ironisch worden opgevat. Hij verwees specifiek naar het kabinet-Van Zuylen van Nijevelt (1866-1868) dat gedurende zijn regeerperiode een robbertje had gevochten met het parlement om wie de hoogste macht in het land bezat – dat gewonnen was door het parlement. Minister van Binnenlandse Zaken van dat kabinet? Jan Heemskerk Azn. Een paar zinnen later bevestigde Kappeyne zijn welwillende-bedreigende ambivalente instelling naar het kabinet:

‘Resumeer ik dus hoe ik mij den loop van zaken voorshands zou denken, dan komt het hierop neder, dat wij met dit Gouvernement eenige belangrijke wetten, maar zonder politiek gewigt zullen tot stand brengen, en dan verheug ik mij in de eerste plaats dat de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken de wet op het hooger onderwijs met ons zal behandelen. Ik ben in afwachting van die wet naar de openlegging van zijne denkbeelden omtrent de andere takken van het onderwijs vooreerst niet nieuwsgierig.’¹¹³

Maar deze ironische toonzetting was alleen de opmaat naar een diepere ironische ambivalentie ten aanzien van de parlementaire politiek van zijn tijd zelf, die uiteindelijk de hele redevoering doortrok, en waar al aan geraakt is in § 3.3.1.2 en § 3.3.2.3.1. Na zijn dwingende vraag om samenwerking gebruikte Kappeyne het grootste deel van zijn toespraak om zijn hervormingsideeën uiteen te zetten. Hiervoor zouden de liberalen zich de komende jaren in moeten gaan zetten.

‘Maar, zal mij gevraagd worden — want ik gevoel dat de stroom mijner gedachten mij te ver heen zou slepen — gelooft gij dat van dit alles ooit iets tot stand zal komen? Mijnheer de Voorzitter, wanneer ik vijf en twintig jaar jonger was, zou ik zeggen: laat ons beginnen. Ik erken echter dat het nu met mijne verwachtingen in deze meer sober gesteld is.’¹¹⁴

¹¹¹ Een kabinet dat niet kan steunen op een meerderheid in het parlement.

¹¹² HTK 1874-1875, NA, 275.

¹¹³ HTK 1874-1875, NA, 275.

¹¹⁴ HTK 1874-1875, NA, 277.

Met deze uitspraak bracht Kappeyne een extra ironische laag aan in zijn toespraak. Het is onmogelijk om deze zinnen ernstig *of* niet ernstig te nemen. Als ze volledig ernstig worden genomen, zouden al Kappeynes hervormingsplannen gereduceerd worden tot *Spielerei*, wat niet strookt met het verzorgde, weldoordachte en ernstige karakter ervan. Als ze geheel niet ernstig worden genomen, dan zou Kappeynes slotboodschap dat het parlement zich niet moest richten op hervormingen maar op principieel debat, volkomen uit de lucht komen vallen. De betekenis van Kappeynes woorden moet dus tegelijk ernstig *en* niet-ernstig genomen worden.¹¹⁵

Anders dan in § 3.3.1.2 kan het object van Kappeynes ironie hier niet beperkt worden tot een politiek onderwerp of een politieke tegenstander. In de toespraak ironiseerde hij *zijn eigen houding tegenover de parlementaire politiek van zijn tijd*. Kappeyne had grote, ernstige plannen in de politiek. Zijn ‘moderne levensbeschouwing’ en alle politieke hervormingen die hij daarmee in verband bracht, vormden samen een behoorlijk coherent systeem. Dat blijkt onder andere uit de grondige opbouw van zijn hervormingsbetoog. En tegelijk kon hij zijn eigen ernst niet echt ernstig nemen. Hij zette niet de stap naar een uitvoering van zijn plannen – het gebrek aan daadkracht van zijn kabinet van 1877 tot 1879 is daar een later voorbeeld van – en beperkte zich tot de ‘principiële strijd’, die hem als strafpleiter na aan het hart stond.

.....

§ 3.4 **Conclusie**

Waarop had de ironische parlementair-politieke stijl van de liberale tussengeneratie betrekking en *wie* behoorden er tot de ironische Tweede Kamerleden? Om in de volgende hoofdstukken de oorsprong en de politieke gevolgen van de ironische stijl te kunnen onderzoeken, is een grondig antwoord nodig op deze twee vragen. Hieronder werk ik de bijeengesprokkelde bevindingen daarom systematisch uit. Eerst het ‘waarop’, zodat het mogelijk wordt om te bepalen wie er tot de ironische Tweede Kamerleden behoorden en in welke mate. Uit het ‘waarop’ van de ironische parlementair-politieke stijl volgt bovendien de noodzaak voor het onderzoek naar de oorsprong van de ironische stijl in het volgende hoofdstuk. Ten slotte geeft het ‘waarop’ enkele aanwijzingen die richting geven aan dat onderzoek.

§ 3.4.1 Waarop?

De Kamerleden uit de kring-Kappeyne vulden het begrip ‘ironische parlementair-politieke stijl’ specifiek in. Er was op veel vlakken weinig verscheidenheid in de manier waarop ze hun ironische uitlatingen deden. Sommigen waren verbaler (Kappeyne) ingesteld dan anderen (Van Kerkwijk, Liefstinck), sommigen agressiever (Van Kerkwijk) dan anderen (Jonckbloet). Groot waren die

¹¹⁵ Dit is de enige keer dat een krantenverslag afwijkt van de officiële notulen. Het *Algemeen Handelsblad* schreef op 26 november 1874: ‘Maar nu een vraag van groot belang: gelooft gij werkelijk dat van dit alles iets zal tot stand komen? Was ik 25 jaren ouder dan zou ik misschien zeggen: neen. Nu zeg ik: ja. Het kan en het moet.’ Dit citaat is in directe tegenspraak met de Handelingen. Hoe dat kan blijft onduidelijk, ook omdat het *Algemeen Handelsblad* de enige krant is die verslag deed van dit deel van Kappeynes toespraak. Mogelijk heeft de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* Kappeyne niet goed begrepen, omdat zijn uitspraak nogal onlogisch volgde op de uitgebreide uiteenzetting van het liberale hervormingsprogramma. Andersom kan ook de officiële notulist Kappeyne verkeerd verstaan hebben. Dat is echter onwaarschijnlijk, omdat de Handelingen dit deel van Kappeynes toespraak veel uitgebreider weergeven dan het krantenverslag. Spannender is een laatste mogelijkheid, dat het krantenverslag Kappeynes toespraak correct weergeeft, maar dat Kappeyne achteraf een gecorrigeerde versie naar de stenografen heeft opgestuurd. Een dergelijke daad zou een argument zijn dat Kappeyne zelf twijfelde of hij zijn eigen woorden wel ernstig moest nemen, wat het ironische karakter van het citaat nog eens zou onderstrepen.

verschillen echter niet, bovendien onderscheidde de ironici uit de kring van Kappeyne zich op deze vlakken niet van ironische confessionele en conservatieve politici. Dat deden ze wel met betrekking tot de ‘objecten’ waar ze hun ironie op loslieten. Hieronder ga ik die verschillende ironische objecten een voor een langs, van de minst naar de meest karakteristieke.

– *Politieke tegenstanders*

Het meest voorkomende ironische object vormden de politieke tegenstanders van de kring-Kappeyne. Lieftincks ironische geknik bij de arme katholieke Van Baar, de verwarring die Kappeyne zaaide bij Bichon van IJsselmonde met zijn ironische reactie op de tegenstanders van de Schoolwet, Smidts vriendelijk-spottende terechtwijzing van Bredius en de opgewonden roep van Van Kerkwijks om te ‘Stemmen!’ waren er allemaal voorbeelden van. In alle gevallen was er sprake van een expliciete ‘letterlijke’ betekenis waarachter ook een impliciete betekenis schuilging. En waar die expliciete betekenis onberispelijk was, was de impliciete betekenis onvriendelijker: spot, minachting of een verholen politieke aanval. Hoewel de leden van de Kappeyniaanse kring de absolute veelplegers waren, uitten ook hun politieke tegenstanders zich met enige regelmaat ironisch naar hún politieke tegenstanders. De reacties op Kappeynes Schoolwet zijn hier een voorbeeld van.

– *Politieke onderwerpen*

Zeldzamer was de ironische inhoudelijke behandeling van een politiek onderwerp. Van Kerkwijks grappige relaas over de toedracht van de mislukte Nederlandse bijdrage aan de wereldtentoonstelling in Parijs van 1878, en de wanhoop die Kappeyne creëerde door zijn superieure kennis van het recht voor tegenstrijdige zaken in te zetten, zijn er treffende voorbeelden van. Waar de ironisering van politieke tegenstanders doorgaans een politiek doel had, lijkt de ironisering van politieke onderwerpen speelser te zijn. Soms was er wel een politiek doel – Van Kerkwijk wilde geen uitgebreide discussie over de tentoonstelling – maar over het algemeen was niemand er de dupe van en hadden de ironici vooral plezier in hun ironische spel. Bij niemand buiten de kring-Kappeyne heb ik deze vorm van ironie aangetroffen.

– *De politiek*

Het politieke bedrijf als zodanig was het meest unieke politieke ironische object van de verweerde liberale generatie. Van Heukeloms harde ironische opmerking over het kwetsbare liberalisme, Jonckbloets zachte zelfspot en boven alles Kappeynes ironische toespraak uit 1874 zijn er voorbeelden van. Bij andere politieke richtingen ben ik dit ironische object niet tegengekomen. Bovendien was het het meest fundamentele: dit ironische object ging vooraf aan alle andere politieke ironie van de ironici uit de kring-Kappeyne. Zij namen de politiek ernstig en niet-ernstig tegelijk, waarvandaan hun ironie oversloeg op ondergeschikte politieke objecten: de politieke onderwerpen en politieke tegenstanders. Om deze reden moet de ironisering van politieke tegenstanders door de ironische tussengeneratie ook anders gewaardeerd worden dan wanneer politici van andere richtingen gebruikmaakten van deze vorm van ironie. Bij die laatsten was ironie louter een stijlfiguur die soms ter verzwakking van de tegenstander kon worden ingezet, terwijl de ironie van de leden van de kring-Kappeyne *vanuit een fundamenteel ambivalent zinsperspectief voortkwam*.

Twee aannames die deze voorgaande bewering mogelijk maken zijn: (1) dat de ironisering van de politiek voorafging aan al hun andere ironie, en (2) dat deze ironie aan de politieke stijl van de kring van Kappeyne als geheel kan worden toegeschreven, moeten hier nog voorbarig blijven; pas in het volgende hoofdstuk kunnen ze aannemelijk(er) gemaakt worden. Aanwijzingen voor de beweringen zijn er wel te vinden in de bijeengegaaarde voorbeelden.

1. De keren dat deze vorm van ironie werd toegepast, bijvoorbeeld door Jonckbloet en door Kappeyne in zijn toespraak uit 1874, had dat tot gevolg dat alles wat zij zeiden onmiddellijk een ironische lading kreeg, zowel het politieke onderwerp waarover ze spraken als hun bejegening van politieke tegenstanders. Dat is een aanwijzing voor de eerste aanname.
2. Een aanwijzing voor de tweede aanname is dat de Kamerleden uit de Kappeyniaanse kring in het algemeen opvallend ironisch waren. Veel meer dan andere Kamerleden maakten ze gebruik van deze stijlfiguur. Als het argument bij 1. omgedraaid wordt, wijst dit veelvuldige gebruik van ironie op een algemene ambivalente houding tegenover de politiek. Dat dat daadwerkelijk zo was, moet het volgende hoofdstuk aannemelijker maken.
3. De kring-Kappeyne was een behoorlijk hechte politieke groep, waarvan de kern bestond uit mensen die ook buiten de politiek goede vrienden waren. Zij wisten van elkaars ironische omgang met hun ambivalente houding en zochten die in elkaar op. Ook deze aanwijzing voor de tweede aanname kan noodzakelijkerwijs pas in het volgende hoofdstuk aannemelijk gemaakt worden.

.....

§ 3.4.2 Wie?

Niet alle leden van de kring-Kappeyne waren of toonden zich even ironisch. Om in het volgende hoofdstuk de oorsprong van de ironie van deze groep gericht te kunnen onderzoeken, moet precies in het vizier gekregen worden wie tot de politieke ironici behoorden en in welke mate zij ironisch waren. Ik loop ze een voor een langs, van de meest naar de minst ironische.

– *Johannes Kappeyne van de Coppello (1822-1895)*

De absolute koning van de ironische generatie was Kappeyne. Hij bespeelde alle ironische registers met verve: van nauwelijks ambivalente sarcastische aanvallen op zijn politieke tegenstanders tot subtiel gelaagde ironie die zijn pleidooien op zo veel verschillende manieren ironisch maakte dat de Kamer in wanhopige verwarring achterbleef. Kappeyne paste zijn ironie bovendien veelvuldig toe, meer dan wie van de anderen van zijn kring ook. Vooral opvallend daarbij is dat bij hem de ironie ten aanzien van de politiek als zodanig het meest regelmatig terugkomt. Dit blijkt zowel uit de politieke herinneringen, de parlementaire schetsen, zijn brieven en zijn redevoeringen in de Tweede Kamer.

– *Jacob van Kerckwijk (1830-1901)*

Als meest opvliegende van de Kappeynianen is het niet verwonderlijk dat Van Kerckwijks ironie vooral zijn politieke tegenstanders trof. Zowel verbaal als non-verbaal ging deze

‘rondborstige’ Zeeuw ze ironisch te lijf. Des te opvallender is het daarom dat Van Kerkwijk zich soms ironisch uitliet ten aanzien van een politiek onderwerp, zoals zijn geestige redevoering over de Nederlandse bijdrage aan de wereldtentoonstelling liet zien. Ook Van Kerkwijk zette ironie zeer vaak in.

- *Franciscus Lieftinck (1835-1917)*
Brother in arms van Van Kerkwijk. Hevig meeknikkend met politieke tegenstanders en korte, staccato bijdragen leverend aan de debatten was zijn ironische stijl vergelijkbaar met die van Van Kerkwijk. Zijn toon was over het algemeen iets minder fel.
- *Johannes Tak van Poortvliet (1839-1904)*
Zowel politiek begaafd als inhoudelijk op de hoogte, kon hij zich evenals Van Kerkwijk ironisch uitlaten ten aanzien van zowel zijn politieke tegenstanders als politieke onderwerpen zelf. Wie niet goed genoeg op de hoogte was van het onderwerp waarover gesproken werd, kreeg het te verduren.
- *Isaïc Franssen van de Putte (1822-1902)*
Nog een ‘rondborstige’ Zeeuw in de kring van Kappeyne. Met zijn welluidende stem en afkeer van vormelijkheid pakte hij zijn politieke tegenstanders met enige regelmaat flink ironisch aan.
- *Willem Jonckbloet (1817-1885)*
De geleerde van de kring. Hij stond bekend om zijn langdradige redevoeringen en de schoolmeesterachtige toon die hij kon aanslaan. In die redevoeringen wist hij subtiel ironische kwinkslagen te verweven, gericht op zowel politieke tegenstanders als op de politiek zelf.
- *Hendrik Smidt (1831-1917)*
Deze in het parlement schijnbaar ernstige man kon op onverwachtse momenten ironisch uit de hoek komen. Zijn ironie richtte zich voornamelijk tegen politieke tegenstanders, maar waarschijnlijk ook sporadisch tegen politieke onderwerpen, zoals duidelijk wordt door de satire tegen de Nederlandse Handelsmaatschappij waarvan gewag wordt gemaakt in zijn necrologie.
- *Cornelis van Heukelom (1822-1880), Charles Mirandolle (1827-1884)*
Lieten zich in het parlement niet ironisch uit. In hun persoonlijke brieven daarentegen toonden ze zich tot op het diepste niveau ironisch: Mirandolle kwetsbaar, Van Heukelom hard en afstandelijk.
- *Jan de Roo van Alderwerelt (1832-1878), Willem Viruly Verbrugge (1830-1908), Willem van der Kaay (1831-1918), Willem de Meijjer (1836-1909)*
Minder dan de anderen lieten zij zich ironisch uit in de parlementaire debatten. Hun ironie richtte zich op politieke tegenstanders.

- *Petrus van Limburg Brouwer (1829-1873), Jacob de Bruyn Kops (1822-1887), Donald Mackay (1839-1921), Eppo Cremers (1823-1896)*

Als uitzondering op de regel heb ik van hen geen ironische uitlatingen in het parlement gevonden. Voor Brouwer en Mackay is een mogelijke verklaring dat zij zelden spraken (7 respectievelijk 25 spreekbeurten); voor Kops en Cremers zijn geen aanwijzingen bekend waarom zij zich niet ironisch uitlieten.

Kappeyne was de ster en het absolute centrum van de ironische parlementair-politieke stijl van zijn liberale generatie: hij liet zich het vaakst en veelzijdigst ironisch uit. Op verschillende afstanden van dit stilistische centrum bevonden zich de andere leden van zijn politieke kring. Het is niet onwaarschijnlijk dat Kappeyne, die ook een leidende rol innam in het vriendennetwerk van de groep en daarbinnen bekendstond als een trouwe en charmante vriend, met zijn stijl als voorbeeld gold voor de rest van de groep.¹¹⁶

.....

§ 4. De oorsprong van de ironische stijl

De kring van Kappeyne maakte geen toevallig gebruik van ironie; *ironie was het handelsmerk van hun parlementair-politieke stijl*. Om te kunnen laten zien dat deze ironische stijl de voltooiing van de oud-liberale politieke cultuur betekende, moet aannemelijk worden dat aan die ironische stijl een zinsperspectief (de fundamentele, bewuste of onbewuste idealen) ten grondslag lag dat ‘oud-liberaler’ was dan dat van de oud-liberalen zelf. Daarom onderzoek ik in deze paragraaf de oorsprong van de ironische stijl van de liberale tussengeneratie. Het gaat me daarbij niet om een causale, maar om een formele oorsprong: het zinsperspectief waarvanuit de ontheemde liberalen zich ironisch uitte.

Uit alleen het hierboven vergaarde sprokkelhout is het echter niet mogelijk om dat zinsperspectief af te leiden. Daaruit blijkt alleen dat er sprake was van een ironische stijl, niet waarom de liberale tussengeneratie zich ironisch uitte. Gek is dat niet, want ironie gaat samen met afstandelijkheid; door de mogelijkheid open te laten dat hij verschillende dingen tegelijk bedoelt, bindt de ironicus zich niet. Zijn diepere raamwerk van idealen blijft verborgen. Om het zinsperspectief van de ironische liberalen te achterhalen, zijn daarom bronnen van een reflectievere aard vereist. Maar waar die voor een onderzoek naar de oud-liberalen voldoende aanwezig zijn en uitgebreid zijn ontleed door historici¹¹⁷, zijn ze voor een onderzoek naar de ironische tussengeneratie nauwelijks voorhanden.

¹¹⁶ Hoewel geen doorslaggevend bewijs, gaf Mirandolle in een brief aan Tak treffend weer hoe belangrijk Kappeynes sturing was om de kring te motiveren. ‘Ik had u reeds de opmerking gemaakt dat wij als partij bij deze campagne enorm verloren hebben, en als Achilles [= Kappeyne] dit jaar niet met zijn vlag ziet de terugkomst dan hebben wij in het volgend jaar voor goed gedaan. Niet voor de verkiezing van Junij maak ik mij bevreesd maar in de Kamer zelfs de partij der Kappeynianen voor goed.’ Brief Mirandolle aan Tak van Poortvliet 26 januari 1881, inv. nr. 443, AMPT, NA. Zonder Kappeyne was zijn kring politiek nergens.

¹¹⁷ Onder andere: H. te Velde, ‘Onderwijzers in de parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’, *BMGN* 113:3 (1998); R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997); E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Den Haag 1987); Tanja, *Goede politiek*; Velde, *Gemeenschapszin*.

Om over het ironische zinsperspectief desondanks voldoende te kunnen zeggen, *neem ik een buitenpolitieke omweg langs een 'reflectievere' groep met een vergelijkbare ironische stijl*. In dat kader heeft de ironie in de negentiende-eeuwse literatuur me getroffen. Na enkele decennia van hooggestemde huiselijke poëzie en vaderlandslievend proza was daar in 1839 de ironisch-spottende *Camera Obscura* van Hildebrand, schreef Klikspaan in de jaren daarna zijn karikaturale *Studentenschetsen* en waren een aantal Amsterdamse vrienden begonnen ironisch getoonzette kritische literaire tijdschriften uit te geven. Samen met andere ironisch schrijvers uit deze tijd en de ironische meesters die vanaf de jaren 1850 actief werden, zoals Conrad Busken Huet, Multatuli en Piet Paaltjens, bedienden zij zich van een onderscheidend ironische stijl.¹¹⁸ En, voor dit onderzoek van belang, *van en door deze ironici is goed gedocumenteerd waarom ze voor een ironische stijl kozen*.

Dat deze omweg mogelijk is, heb ik in § 2.1 beargumenteerd. Daar schreef ik dat het zinsperspectief dat de politiek onderligt, niet beperkt blijft tot het politieke domein: 'deze meest basale idealen [zijn] altijd bredere culturele idealen'. Het bestaan van een ironische stijl in het literaire domein kan dus wijzen op een zinsperspectief dat overeenkomt met het zinsperspectief van de politieke ironici. Dat dit het geval was bij de kring van Kappeyne en de ironische schrijvers en dichters, zal deze paragraaf uitwijzen.

Concreet zijn de vragen waar deze paragraaf antwoord op moet geven de volgende: (1) Wat hield de stijl van de negentiende-eeuwse literaire ironici in? (2) Wat waren de overeenkomsten en verschillen met de stijl van de politieke ironici? (3) Welk zinsperspectief vormde de oorsprong van de ironische stijl? Voor de beantwoording van deze vragen wend ik me hoofdzakelijk tot secundaire literatuur. Door anderen is uitgebreider en diepgaander geschreven over de literaire ironische stijl en het bijbehorende zinsperspectief dan ik hier kan doen. Bovendien is het mijn taak om beter te begrijpen waarom de kring van Kappeyne zich ironisch uitte; dit uitstapje naar de literaire ironie van de negentiende eeuw is daar slechts een middel toe. Het is daarom voldoende om kennis te nemen van hun meest kenmerkende ironie; een uitputtend verslag van de ironische stijl van de literati is niet nodig.

De vergelijking van de literaire en de politieke ironische stijl heeft een enigszins speculatief karakter. Omdat de ironie van de liberalen niet begrensd is door een bekend zinsperspectief, levert een stijlvergelijking met de literaire ironici beperkte inzichten op: al hun ironie past bij voorbaat binnen de kaders van de liberale ironie, aan de literaire ironie kan alleen iets ontbreken ten opzichte van de politieke ironie. Ironische vondsten aan de kant van de literaire ironici zijn weliswaar overtuigender als ze door bronmateriaal aan de politiek-ironische zijde ondersteund worden, maar doorslaggevend bewijs voor de bewering dat de literaire en politieke ironici van een zelfde ironische stijl gebruikmaakten zijn ze niet. Om te voorkomen dat de conclusies van deze paragraaf al te ijl worden, moet de overeenkomst tussen de literaire en politieke ironische stijl op andere manieren gewaarborgd worden.

- *Waar bekend geef ik, tussen de eerste en tweede vraag, overlap in kennisennetwerken tussen de literaire en politieke ironici aan*. De maatschappelijke bovenlaag in de Nederlandse negentiende eeuw waartoe de literaire en politieke ironici behoorden was nauw verweven en bestond voor een belangrijk deel uit vrienden- en kennissenkringen. Deze kringen waren losjes gebaseerd

¹¹⁸ F. ten Broeke, "Bijtende pennekras". Satire als wapen in de politieke journalistiek, 1870-1885', *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 62-79, aldaar 65-67; E. Koolhaas-Grosfeld, 'Politieke spotprenten in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 42-61.

op gemeenschappelijke idealen, met andere woorden: ze waren gebaseerd op een gemeenschappelijk zinsperspectief. Maakten literaire en politieke ironici deel uit van dezelfde kring, dan is een vergelijkbaar zinsperspectief waarschijnlijker.

- *Na beantwoording van de tweede vraag besteed ik bijzondere aandacht aan de overeenkomsten in politieke activiteiten tussen de literaire en liberale ironici.* Daarbij gaat het niet uitsluitend om de parlementaire politiek, maar om activiteiten binnen het politieke domein in bredere zin, waartoe bijvoorbeeld ook debatverenigingen en de politieke pers behoorden (zie de slotalinea van § 2.1). Op twee manieren maakt dit de parallel tussen het zinsperspectief van de literaire en politieke ironici sterker. Het zal blijken dat literaire ironici hun ironische stijl ook gebruikten in hun politieke activiteiten, en daarmee uitdrukking gaven aan hun zinsperspectief. Bovendien was hun ironische politieke stijl gelijk aan die van de politieke ironici, waardoor het waarschijnlijker wordt dat ze hun zinsperspectief deelden.

Ik heb een drietal literaire kringen gekozen om nader te bestuderen: de Leidse ‘Romantische Club’ van onder andere Nicolaas Beets (1814-1903) en Johannes Kneppelhout (1814-1885), de Amsterdamse kring rond Everhardus Potgieter (1808-1875) en Reinier Bakhuizen van den Brink (1810-1865), en tot slot de kleine kring rond François HaverSchmidt (1835-1894) en Eelco Verwijs (1830-1880). Deze groepen ironici waren persoonlijk betrokken bij de kring van Kappeyne en zetten hun ironie op vergelijkbare wijze in voor politieke activiteiten. Andere ironici zoals Eduard Douwes Dekker (1820-1887), Jacob van Lennep (1802-1868) en ook de Tachtigers (geboren rond 1860) ontbreken, vooral omdat er bij hen nauwelijks of geen overlap in kennissenkring bestond met de politieke ironici. Van Lennep (en enkele van zijn tijdgenoten) en de Tachtigers waren respectievelijk te zeer onderdeel van een vorige en volgende generatie om persoonlijke banden met de leden van de kring van Kappeyne te hebben, en eenling Multatuli stond in zekere zin buiten iedere kring: hij ging zijn eigen weg.

§ 4.1 Ironische vindplaatsen in de literatuur

Twee vragen staan in deze sectie centraal: Wat hield de ironische stijl van de drie kringen in? En wat zijn de overeenkomsten en verschillen met de stijl van de politieke ironici van de kring van Kappeyne?

§ 4.1.1 De Romantische Club

‘Toen de *Viri Honorati* vertrokken waren, volgde een woest feest: het opperkleed ging uit, men hield een orgie, waardig in een drama van Hugo te worden opgenomen, kortom: ‘alle legitimiteit werd afgezworen en wij werden *ultra-liberalen*’, aldus Beynen. (...)’¹¹⁹

Met deze korte beschrijving van de *after party* van de openbare voordrachtsavond in 1835 van de Romantische Club geeft Peter Zonneveld de kern van het streven van de Club treffend weer: weg met de kleingeestige conventies en leve de driften! Twee jaren tevoren was de Club officieel als Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid opgericht door enkele Leidse studenten, waar al gauw Nicolaas Beets, Johannes Kneppelhout, Johannes Hasebroek (1812-1896) en Bernard

¹¹⁹ P. Zonneveld, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840* (Leiden 1993) 113.

Gewin (1812-1873) de belangrijkste van waren. Beets werd gedurende het bestaan van de Club steeds meer de onbetwiste leider van de groep – zijn poëzie en ambitie vielen het meest in de smaak bij het publiek – maar ongelijkwaardig zijn de verhoudingen in de groep niet geworden.¹²⁰ De leden voelden zich verenigd in hun afkeer van de Nederlandse poëzie van hun tijd en in hun bewondering voor buitenlandse dichter-helden zoals Lord Byron en Victor Hugo. Die voelden diep, en sneden vanuit dat gevoel grote thema's aan: onvervulde liefde, hartstochtelijke vriendschap, doodsverlangen en levenslust.¹²¹ Tegen deze hevige gevoelswoelingen staken de Nederlandse dichters schraal af. Vaderland, huis, haard en gezin waren de onderwerpen waar zij zich met 'zachte toon' aan waagden.¹²²

De Romantische Club heeft maar kort bestaan. Al in 1839 schreef Beets een opstel getiteld 'De zwarte tijd', waarin hij afscheid nam van de romantiek. Enkele jaren later deed Kneppelhout hetzelfde, en ook Hasebroek en mogelijk Clublid Willem Jonckbloet (zie § 4.1.1.2) lieten deze roerige tijd niet achter zich zonder gedenkschrift. Beets en Hasebroek bekeerden zich tot de huiselijke 'dominee-dichter'-poëzie, Kneppelhout wijdde zich aan zijn mecenaat en Jonckbloet werd een prominente letterkundige en Kappeyniaans politicus.

§ 4.1.1.1 *Ironische stijl*

Hoewel kritiek doorgaans een vruchtbare bodem is voor ironie, had de ironische periode van de leden van de Romantische Club opvallend genoeg plaats toen de Club al ontbonden was. Hildebrands *Camera Obscura* (Beets, 1839), Klikspaans *Studentenschetsen* (Kneppelhout, 1841-1844), Jonathans *Waarheid en dromen* (Hasebroek, 1840) en Jonckbloets anoniem uitgegeven *Physiologie van Den Haag door een Hagenaar* (1843) zijn stuk voor stuk geschreven na Beets' afscheidsoptel. De ironische 'periode' bleef bij allemaal (uitgezonderd Jonckbloet) bovendien beperkt tot één boek en enige losse opstellen en brieven.

Op Jonathans *Waarheid en dromen* na behoren al deze boeken tot op zekere hoogte tot het genre van de 'fysiologieën'. Een ware rage rond 1840, neemt de auteur in dit genre een bepaalde plaats (een universiteit, een stad) en beschrijft vervolgens op geestig-karikaturale wijze de verschillende 'types' die de plaats aandoen. Het procedé vertoont gelijkenis met de parlementaire schetsen in § 3.3.1. Door het karakter van deze typeschetsen, waarin veel aandacht is voor het belachelijke, ligt het voor de hand dat vooral de burgerlijke omgangsvormen door de Clubleden geïroniseerd werden. Een prachtig citaat van Godfried Bomans over ironie in de *Camera Obscura*¹²³ bevestigt dit:

'Door deze [ironische] distantie hebben de figuren uit de *Camera* iets van poppetjes in de ruimte. Niet verweven met de aandoeningen van de schrijver staan zij los en scherp getekend als zwarte silhouetten op wit papier. Zij lopen als het ware op eigen benen. De veer, die haar in beweging zet, wordt als volgt opgewonden: de schrijver noteert

¹²⁰ M. Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek. 1820-1880* (Nijmegen 2004) 25-26.

¹²¹ Zonneveld, *Romantische Club*, 66, 81-82; Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 9-10.

¹²² E. Krol, 'Met verbeterd klagt'. Hendrik Tollens Cz.', in: Honings, R., Praamstra, O. (eds.), *Ellendige levens. Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw* (Hilversum 2013) 55-64, aldaar 57. Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 11.

¹²³ Hildebrands *Camera Obscura* is een vreemde eend in de bijt onder de fysiologieën. Voor een fysiologie is de ironie in het boek eigenlijk te subtiel, en laat de schrijver zijn eigen oordeel over de situatie net te weinig merken. Het boek heeft een verhalender karakter dan meer typische fysiologieën, zoals die van Jonckbloet en van Klikspaan.

voor ieder van hen, in een kort exposé, een aantal eigenschappen en trekt daarna zijn hand terug: en zie, daar gaan ze, wat houderig en onbeholpen, maar ze gaan!’¹²⁴

En inderdaad, als Hildebrand in het verhaal ‘De familie Kegge’ door meneer Kegge thuis wordt ontvangen, dan is het een ‘marionettentheater’ waar de lezer naar kijkt. “Onsterfelijke vriend!’ riep hij mij toe, als waren wij ons gehele leven door de tederste banden van vriendschap, waarvan ooit in een album gesproken is, ‘verknocht, verstrengeld’ en, als het rijm medebrengt, ‘verengeld’ geweest’.¹²⁵ Nadat meneer Kegge nog een ongemakkelijke poging heeft gedaan om Hildebrand en de dochter des huizes, Henriette, elkaar te laten tutoyeren, krijgt Henriette plotseling hevig de aandrang iets te gaan zoeken op de piano.¹²⁶

Het ironische object van de schets is de communicatie tussen vader en dochter Kegge, en zoals het een ironicus betaamt, is het ambivalent wat Hildebrand daar zelf precies van vindt. Hij lijkt de kant te kiezen van Henriette en weinig op te hebben met de al te joviale vader Kegge. Die houdt zich niet aan de burgerlijke etiquette, wat hij overigens zelf bevestigt: ‘Je moet maar denken: wij in de West zijn familiaar. In Europa is men vrij wat stijver.’¹²⁷ Maar de situatieschets is meer dan een kritiek op pretentie. Vader Kegge komt bijvoorbeeld in een beter daglicht te staan als ook Henriette het moet ontgelden. Zij weet feilloos hoe het hoort, maar is juist daarom een prooi voor Hildebrands ironische oog. Haar geërgerd-beschaamde aftocht, voltooid met het droge ‘Henriette verliet de kamer’ na nog meer onhandige opmerkingen van haar vader, is overdreven. Zo is de scène ook een kritiek op de burgerlijke overgevoeligheid voor afwijkingen van de norm, waar ‘parvenu’ vader Kegge weliswaar lomp maar prijzenswaardig lak aan heeft.¹²⁸

Hildebrand ziet het vasthouden aan en afwijken van de burgerlijke norm ironisch aan: hij omarmt die norm en verwerpt hem tegelijk. Op een liefdevollere manier zit diezelfde dubbelheid in Klikspaan's *Studenten-Typen* (onderdeel van zijn *Studentenschetsen*). De Leidse studentenwereld is daarin waar het om draait, en een voor een laat Klikspaan de verschillende typen studenten langskomen. Over de ‘Student-auteur’ schrijft hij het volgende:

‘Deze Student-auteur brengt dagelijks na het eten een paar uren door op de Sociëteit met het herkauwen van zijn nederig maal en het lezen van maandwerken, gevolgd van het letterkundig nieuws der couranten. Ziet hier een staaltje zijner voorliefde voor sommige voortbrengselen der periodieke pers en zijner antipathie tegen andere. Den G i d s vervolgt hij met zijne onvoorwaardelijke aanbidding en men is zeker hem den tweeden dag van elke maand meer dan vijf-en-twintig-maal op een dag met luider stem te hooren zeggen: - Heb je den G i d s al gelezen? (...)’¹²⁹

Klikspaan lijkt de voor ironie kenmerkende ambivalentie hier achterwege te laten: de student-auteur is louter lachwekkend pedant. Toch zit er ook tederheid in de beschrijving. Klikspaan was zelf student-auteur toen hij de *Typen* schreef en was lid van een club van student-auteurs die zich graag

¹²⁴ G. Bomans, *Merkwaardigheden rond de Camera Obscura* (Amsterdam 1989) 19.

¹²⁵ Hildebrand, *Verhalen uit de Camera Obscura* ('s-Gravenhage 1952) 46-47.

¹²⁶ Bomans, *Merkwaardigheden*, 21.

¹²⁷ Hildebrand, *Verhalen uit de Camera Obscura*, 47.

¹²⁸ Marita Mathijssen heeft verder gewezen op de ambivalente houding van Beets (en zijn mede-Clubleden en veel van zijn tijdgenoten) met betrekking tot genot. M. Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2007); M. Mathijssen, ‘Genot is deugd. Een verkenning in de verschuivingen in het denken over genot in de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 31:2 (2007) 73-81, aldaar 77-78.

¹²⁹ Klikspaan, *Studenten-Typen* (Leiden 1902) 93.

lieten voorstaan op hun schrijverschap.¹³⁰ ‘Pedantisme’ was ook iets om trots op te zijn voor deze burgers in de dop. Even later geeft Klikspaan zijn ambivalente houding tegen deze burgerondeugd toe: ‘Dat schrijven en haspelen – al heb ik ook in den beginne een beetje de partij van den Student-auteur tegen u genomen – voert eigenlijk maar tot dwaasheid, dwaling en ijdelheid.’ Dat Klikspaan zijn ironische onbepaaldheid in deze uitspraak uiteindelijk niet handhaaft, is van later zorg.

Voor dit onderzoek is ten slotte Jonckbloets *Physiologie* interessant, omdat die laat zien dat de kring van Kappeyne bekend moet zijn geweest met de ironie van de Romantische Club: ook in de *Physiologie* zijn burgers en hun burgernormen object van ironie. Dat wordt direct in de inleiding met een pathetische uitroep duidelijk: ‘O Hagenaars, o landgenooten, weest mij dankbaar dat ik u en uw Eden aan de vergetelheid wil ontrukken! (...) [K]eur mij ten minste eene eikenkroon waardig (...), die der ware burgerdeugd ten deel valt.’¹³¹ Dat ‘Eden’ blijkt minder hemels dan beloofd. In het hoofdstuk ‘Een zoo er veel zijn’ wordt de lezer bijvoorbeeld langs de ‘bibliotheek’ bij een dokter thuis geleid. De boeken gaan van de ernstige Nederlands wetboeken en Shakespeare naar de toen als losbandig bekend staande romanticus Victor Hugo, naar ‘Les mystères de Paris’, ‘Parent du Châtelet de la prostitution dans la ville de Paris’ en het bedenkelijke ‘Albertus Magnus de secretis mulierum [Albertus Magnus over de geheimen van vrouwen]’¹³². Dit leedvermaak om de hypocrisie van de burgerij heeft alleen al een ironische ambivalentie, omdat Jonckbloet als veelbelovende academicus graag in gerespecteerde burgerkringen verkeerde. Net als de andere Clubleden had hij een haat-liefdeverhouding met het lidmaatschap van de burgerij.¹³³

...

§ 4.1.1.2 Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne

Tussen de Romantische Club en de kring van Kappeyne bestond een nauwe, maar dunne band. Een van de Kappeyniaanse kringleden is mogelijk opgenomen geweest in de Club: Willem Jonckbloet. Hoewel het geen uitgemaakte zaak is of Jonckbloet inderdaad lid is geweest, kende hij de Clubleden zeer goed.¹³⁴ Al in zijn tijd ging het gerucht dat hij model had gestaan voor ‘Flanor’, de uitgelaten, geestige en briljante student die Klikspaan in diens *Studententypen* had beschreven. ‘Men kan hier nog bijvoegen een mij door Prof. G. Kalff verstrekte mededeeling, dat indertijd op een rechtstreeksche vraag aan Jonckbloet, wat of er van de Flanorlegende waar was, deze begon te lachen, zonder gelijkenis te ontkennen.’¹³⁵ Niet toevallig voerde Jonckbloet in zijn *Physiologie* een

¹³⁰ J.H.J. Willems, *Job. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren ± 1830-1840* (Eindhoven 1939) 38.

¹³¹ [Jonckbloet], *Physiologie*, 11-12.

¹³² Mijn vertaling. Ibidem 91.

¹³³ Die burgerij reageerde overigens gemengd op Jonckbloets *Physiologie*. Zeer kritisch waren: [H.P. Timmers Verhoeven of W.F.G.L. François], *Een achttiende hoofdstuk voor de “Physiologie van Den Haag” door een Hagenaar* (’s Gravenhage 1843), en [Anoniem], *Laatste hoofdstuk voor de physiologie van Den Haag door een Hagenaar* (’s Gravenhage 1843). Positief was: [E.W. van Dam van Isselt], *De physiologie van Den Haag bekeken door een’ buitenman* (Amsterdam 1844). Deze reacties waren ironisch in de gangbare betekenis van het woord, niet in de betekenis die in deze scriptie wordt gehanteerd. De eerste waren ondubbelzinnig kritisch, de tweede was ondubbelzinnig lovend over Jonckbloets *Physiologie*.

¹³⁴ Jonckbloet wordt door Johannes Dyserinck geschaard onder de Clubleden, maar anderen, zoals Peter Zonneveld, die uitgebreider over de Club schrijven, vermelden hem niet. Dat is opvallend, omdat Jonckbloet nogal een verschijning lijkt te zijn geweest tijdens zijn studententijd, en ook later prominente posities in het academische en politieke bedrijf zou innemen. Hoe dan ook heeft Jonckbloet de Romantische Club goed gekend. J. Dyserinck, *Het studentenleven in de literatuur. De medewerkers van Klikspaan* (Amsterdam 1908) 123; Zonneveld, *Romantische Club*.

¹³⁵ A.J. Luyt, *Klikspaan's Studentensetsen. Bijdrage tot de kennis van Kneppelhout als mensch en als schrijver* (Leiden 1910) 108n3.

zekere Gustaaf van Dommel op, Flanors beste vriend.¹³⁶ De andere leden van de kring van Kappeyne zijn vrijwel allemaal van een generatie later en hebben voor zover bekend geen relaties met de Romantische Clubleden aangeknoopt. Ook verder was er weinig overlap in de ‘werelden’ waar de Clubleden en de kringleden van Kappeyne zich in bevonden: ze bezochten elkaars verenigingen niet of nauwelijks, en hadden andere religieuze en politieke idealen. Tekenend is Beets’ archief, waar zich tientallen briefwisselingen met conservatieve politici bevinden, tegenover nul briefwisselingen met de leden van de kring van Kappeyne.¹³⁷

...

§ 4.1.1.3 *Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne*

Over Jacob van Kerkwijk en Franciscus Liefinck is het meest beeldend beschreven hoe de Kappeynianen in de parlementaire praktijk ironisch uiting gaven aan bovenstaande ambivalente verhouding tot de burgerlijke omgangsvormen. Door tijdens toespraken van hun tegenstanders overdreven mee te knikken, verstorende vragen te stellen of ‘Stemmen! Stemmen!’ te roepen, namen ze de ernstige omgangsvormen op de hak. Tegelijk lieten ze ook (bijna) altijd de mogelijkheid open dat hun verstoringen ernstig bedoeld waren; als oud-liberalen waren ze verknocht aan deze omgangsvormen.

In zekere zin maakten alle leden van de kring van Kappeyne zich schuldig aan de ironisering van de burgerlijke omgangsvormen, omdat het gebruik van ironie überhaupt als niet-ernstig werd gezien. Als voorbeeld van de afwijzing van ironie als achtenswaardig politiek strijdmiddel kan antirevolutionair Saaymans Vader gelden, die na Kappeynes ironische verdediging van zijn Schoolwetsvoorstel zei gehoopt te hebben dat Kappeyne ‘meer doordrongen was (...) van de waardigheid dezer Kamer, dan om hier achtenswaardige mannen des Bijbels als karikaturen voor te stellen ten einde den lachlust der leden op te wekken.’¹³⁸ In een ironische stijl à la Jonckbloets *Physiologie*, maakten de Kappeynianen het burgerlijke streven naar waardigheid in het parlement belachelijk.

Maar wat de spot van de liberale tussengeneratie zelfs ironisch maakt, is dat Kappeyne en de zijnen zelf ook hechtten aan die waardigheid. Als welopgevoede, goed opgeleide, zelfbewuste burgers waren ze bij uitstek ‘waardig’. Een knap staaltje van deze ambivalente verhouding met de parlementaire waardigheid liet Kappeyne zien, die katholiek Des Amorie van der Hoeven terechtwees in het debat over de Schoolwet van 1878:

‘Ik ben niet prikkelbaar, ja vergevensgezind, vooral wanneer ik bemerk, dat zich een redenaar eenigszins warm maakt, van wien wij zoo dikwijls gehoord hebben dat: “qui se fâche, a tort”; maar ik stel er prijs op, dat men in elke zamenleving, ook in de parlementaire, toone, niet alleen christelijk, maar ook *welopgevoed* te zijn.’¹³⁹

In dit citaat ging, naast de in § 3.3.2.3.1 uitgewerkte, nog een ironie schuil. Kappeyne zette ironie in om de opgewonden Des Amorie op zijn gebrek aan opvoeding te wijzen: een welopgevoed man

¹³⁶ [Jonckbloet], *Physiologie*, 92.

¹³⁷ A. Bouwman, E. Krol, *De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 2003).

¹³⁸ HTK 1877-1878, NA, 1050. Eerder geciteerd in § 3.3.2.3.1.

¹³⁹ Mijn cursieven. HTK 1877-1878, NA, 1039. Eerder geciteerd in § 3.3.2.3.1.

maakt zich niet boos. Tegelijk wist hij dat ironie geen waardig politiek strijdmiddel was en kan de uitspraak dus ook gelezen worden als een knipoog naar de burgerlijke krampachtigheid over de juiste omgangsvorm.

.....

§ 4.1.2 De Amsterdamse critici

‘Wij waagden de lezing, - wij wierpen het boek ter zijde, - wij namen het weder op, gij vermoedt den uitslag. - Dat de stijl gezwollen en onuitstaanbaar is; - dat het verhaal weinig de kleur van den tijd draagt; - dat een bekwamer schrijver een belangrijker feit zoude hebben gekozen; - dat boeiende episodes er geheel aan ontbreken; - dat de geschiedenis dier donkere dagen door dezen Roman aanschouwelijker noch duidelijker wordt; - dat de verdichting ons in geene nieuwe streken van haar grenzenloos gebied voert (...)’¹⁴⁰

Zo was Everhardus Potgieter in zijn element: onbarmhartig kritiserend. Bovenstaand fragment uit een recensie van zijn hand maakte deel uit van de eerste aflevering van het literaire tijdschrift *De Gids*, dat Potgieter samen met vriend Reinier Bakhuizen van den Brink dat jaar, 1837, had opgericht. Potgieter was hier iets uit de bocht gevlogen met zijn kritiek, maar in grote lijnen sloot het stuk aan op het doel van het nieuwe tijdschrift om vooruitgang te brengen in de Nederlandse literatuur door middel van systematische kritiek: ‘De waarheid moge zeer doen, zij wondt – om te heelen’.¹⁴¹ De *Gids* nam zijn taak ernstig en in de jaren na de oprichting groeide het tijdschrift uit tot een (literatuur-)kritisch bolwerk waarvan het oordeel gevreesd werd.

Na Bakhuizens intrede bij het satirische blad *De Nederlandsche Spectator* in 1860 – hij had na een conflict met Potgieter in 1843 de leiding over de *Gids* gekregen, maar moest al snel op de vlucht voor schuldeisers en had het blad achtergelaten – raakten de Amsterdamse critici verspreid over twee centra.¹⁴² De *Gids* behield zijn dominante positie als ernstig kritisch blad en trok onder leiding van Potgieter jongere medewerkers zoals Petrus van Limburg Brouwer en Conrad Busken Huet (1826-1886) aan.¹⁴³ Bakhuizen kreeg zo niet de formele dan wel de geestelijke leiding over de speelsere *Spectator*. Het blad raakte vooral bekend om de satirische ‘vlugmaren’ van Carel Vosmaer (1825-1888) en de spotprenten waarover door de hele redactie werd meege gedacht. Die redactie bestond buiten Bakhuizen en Vosmaer onder andere uit Arnold Ising (1824-1898), Jacob de Witte van Citters (1817-1876) en de dubbelwerk leverende Van Limburg Brouwer.¹⁴⁴

In 1865 stierf Bakhuizen en verliet Potgieter de *Gids* na onenigheid met de rest van de redactie. Geleidelijk hield ‘*De Gids* (...) op in de verte, naar een stralende horizon te wijzen’¹⁴⁵ en trad toe tot het ‘rijk der bezadigden’.¹⁴⁶

¹⁴⁰ [E.J. Potgieter], ‘Het Slot te Vollenhoven, of Vrijheidsmin en Heldendeugd’, *De Gids* 1 (1837) 32-39, aldaar 34. Voorbeeld ontleend aan: J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter. 1808-1875* (Leiden 1983) 113.

¹⁴¹ Uitspraak van Potgieter uit 1845, geciteerd uit: Aerts, *Letterbereren*, 81; T. Jacobi, Relleke, J., ‘De leus van vooruitgang! Het literaire program van *De Gids* onder Potgieter en Bakhuizen van den Brink’, *De Negentiende Eeuw* 19:4 (1995) 222-236, aldaar 225.

¹⁴² Aerts, *Letterbereren*, 95-96; Smit, *Potgieter*, 172-173.

¹⁴³ Aerts, *Letterbereren*, 190, 194.

¹⁴⁴ N. Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 34-38.

¹⁴⁵ Aerts, *Letterbereren*, 308.

¹⁴⁶ *Ibidem* 303.

§ 4.1.2.1 *Ironische stijl*

De ironie van de Amsterdamse critici was complex en het is de vraag of hun ‘ironie’ volgens de hier gekozen definitie wel als ironie geldt. De ondubbelzinnig kritische vorm van hun teksten maakte gebruik van ‘ironische’ omkering, maar lijkt de ambivalentie in het oordeel die hoort bij de definitie zoals die in § 3.1 is opgesteld te missen: de Amsterdammers maakten gehakt van hun tegenstanders. Belangrijkste plek daarvoor was *De Gids*, maar vanaf 1860 werd *De Nederlandsche Spectator* een geduchte concurrent. Daarin werden kritische reflecties gegeven op de literatuur, politiek en al het andere dat de aandacht van de redacteurs trok. Specifiek zoals bij de Romantische Club was hun kritiek niet, zodat alles wat naar stilstand of achteruitgang riekte het risico liep geeseld te worden. Toch was hun kritiek niet zonder ironie. Kritiek was een burgerlijke activiteit, en burgerlijkheid was het ironische object bij uitstek voor enkele Amsterdamse critici. Dat gold het sterkst voor Potgieter, maar in mindere mate ook voor Bakhuizen.¹⁴⁷ Hieronder ga ik deze complexe ironie na: eerst de quasi-ironie van de *Gids* en de *Spectator*, dan de zuiverder ironie van Potgieter.

In 1839 plaatste de *Gids* anoniem Bakhuizen van den Brinks befaamd geworden ‘Kritiek – hyperkritiek – onkritiek’.¹⁴⁸ In het artikel zette hij het programma van De *Gids* nog maar eens uiteen: alleen systematische kritiek zou de kwaliteit van kunst kunnen opstuwten; verbeterde kunst zou leiden tot betere kritiek, en zo konden kunst en kritiek eindelijk de weg naar vooruitgang inslaan. Maar

[w]at zoudt gij zeggen, zoo ik u een land wees, waar alles goedgekeurd en veel nu en dan bewonderd wordt? Dat land hebt gij gekend, toen het niet alles goedkeurde en bewonderde (...); maar sinds dien tijd is dat land vooruitgegaan. Het heeft de grootste schrijvers en de beste dichters: dagelijks vernemen wij, dat er iets goeds, iets nuttigs, iets treffends gedaan of geschreven is.¹⁴⁹

Dit was een sneer naar de ‘onkritiek’ die gangbaar was in de Nederlandse literatuurtijdschriften. Volgens Bakhuizen waren die meer bezig met, zoals *Gids*-historicus Remieg Aerts het uitdrukt, het ‘toedekken, ontwijken, uitdoven en vergoelijken’ van de feilen in de gerecenseerde werken.¹⁵⁰ Met een knipoog nam Bakhuizen vervolgens ‘de vrijheid (...) op te treden voor eene vervolgte, verradene en verlatene natie, voor het uitvaagsel der geleerde wereld, voor de Heidenen en tollenaars der literatuur’¹⁵¹: de kritische recensenten.

De ‘vooruitgang’ die Bakhuizen in zijn schrijversdroomland constateerde, vond hij duidelijk geen vooruitgang maar verval. En de kritische recensenten waren voor hem geen ‘Heidenen (...) van de literatuur’, maar juist de hoeders ervan. Hoewel deze betekenisomkering de schijn heeft van ironie (zie ook § 3.1), mist ze de ambivalentie in het oordeel die hoort bij Hutcheons ironiebegrip dat ik voor dit onderzoek grotendeels heb overgenomen. Het oordeel was hier doorzichtig: de Nederlandse literatuurkritiek stond er slecht voor, écht kritische recensenten waren nodig.

¹⁴⁷ L.Ph.C. van den Bergh, ‘Ter gedachtenis van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink’, *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (1866 Amsterdam) 1-25, aldaar 3.

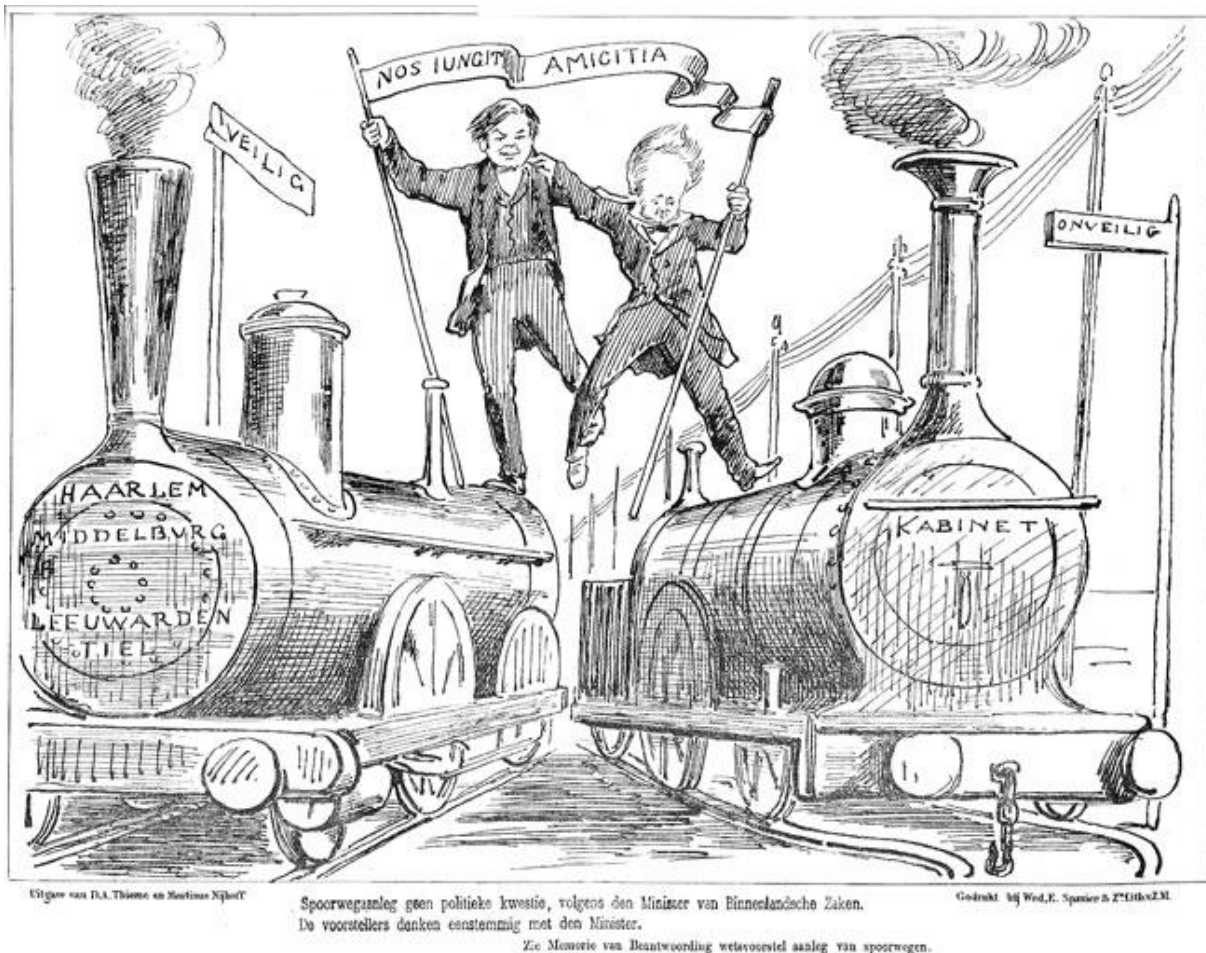
¹⁴⁸ Dit artikel geldt als een mijlpaal in de *Gids*-geschiedenis. Onder andere *Gids*-historici Remieg Aerts, Tineke Jacobi en Joke Relleke gebruikten het artikel om de kern van bedoeling van de *Gids*-kritiek uit te werken. Aerts, *Letterheren*, 82-84; Jacobi, ‘Vooruitgang’, 225.

¹⁴⁹ [R.C. Bakhuizen van den Brink], ‘Kritiek – hyperkritiek – onkritiek’, *De Gids* 3 (1839) 476-483, 514-522, aldaar 477.

¹⁵⁰ Aerts, *Letterheren*, 83.

¹⁵¹ [Bakhuizen], ‘Kritiek’, 478.

Vergelijkbare quasi-ironische kracht heeft de prent 'Nos iungit amicitia [ons verbindt de vriendschap]' uit *De Nederlandsche Spectator* (zie hieronder). De tekening uit 1875 werd gemaakt naar aanleiding van de beslissing van het conservatieve kabinet-Heemskerk (1874-1877) om de aanleg van een aantal spoorwegen te financieren – de namen van de te verbinden steden staan op de linker locomotief. Veel keus had Heemskerk volgens de tekenaar echter niet. Kappeyne van de Coppello (linker figuur) trekt Heemskerk (rechter figuur) bij zich op zijn locomotief. Dat is een afspiegeling van de politieke krachtsverhoudingen in 1875, toen Kappeyne als *leader* van de liberale Kamermeerderheid het lot van het conservatieve kabinet in zijn handen hield. De overheidsfinanciering voor deze spoorwegen was zijn idee. 'Spoorwegaanleg geen politieke kwestie, volgens den Minister van Binnenlandsche Zaken. De voorstellers denken eenstemmig met den Minister', voegde de tekenaar er spottend aan toe. Net als Bakhuizen in zijn artikel maakte de tekenaar in deze prent gebruik van betekenisomkering: het initiatief voor de politieke eenstemmigheid lag niet bij de minister, maar bij de voorstellers uit de kring van Kappeyne. Deze omkering liet echter geen ruimte voor onzekerheid over het oordeel van de tekenaar. Van ironie is dan ook geen sprake.

Figuur 2: 'Nos iungit amicitia', *De Nederlandsche Spectator* 16:19 (1875)

Dat de quasi-ironische kritieken in de *Gids* en de *Spectator* toch een zweem van zuivere ironie hadden, blijkt het duidelijkst uit Potgieters persoonlijke verhouding tot Nicolaas Beets. Met Beets had Potgieter een haat-liefdeverhouding. Als redacteur van een gerenommeerd tijdschrift kon hij niet om de populaire Beets heen, maar

‘Beets maakte met zijn hele wezen een in Potgieter latent aanwezig conflict actief, zodat Potgieter juist tegenover Beets scherp moest uitvaren tegen diens genieten van zijn populariteit en diens duidelijk streven naar zelf-vergroting in voornaam-aristocratische richting; want dit waren waarden die Potgieter bewust doorzien had als schijn-waarden, maar schijn-waarden met aanzienlijke aantrekkingskracht.’¹⁵²

Aan de oppervlakte was Potgieter een ‘burgerlijke moralist’. Zijn ideaal was de krachtige zeventiende-eeuwse koopman, die zich met hard werken en burgerlijke gemeenschapszin zou hebben ingezet voor volk, vaderland en het gezin.¹⁵³ Het is daarom opvallend dat Beets’ gezinspeel op een mogelijk adellijke afkomst hem niet koud liet. Integendeel, Potgieters biograaf Jacob Smit legt overtuigend uit dat het aristocratische Potgieter zijn leven lang heeft aangetrokken. Mogelijk heeft de onbereikbaarheid van dat ideaal gemaakt dat hij zich des te krachtiger op het burgerlijke ideaal stortte.

‘Hij streefde naar distinctie in omgangsvormen, wilde excelleren als *homme d’esprit* en *homme de lettres*, leiding geven aan de jonge Nederlandse letterkunde en ging daartegenover met stijgende nadruk een levensbeschouwing verkondigen die burgerlijke eenvoud, plichtsbetrachting en blijmoedige levensaanvaarding als idealen stelde.’¹⁵⁴

Deze ironische ambivalentie met betrekking tot het burgerlijke bleef voor Potgieter in meer en mindere mate tot zijn dood van betekenis. Van die ironie was hij zich bovendien volkomen bewust – ten minste aan het einde van zijn leven. ‘t Is toch maar een burgerman’, zei hij, toen hem op zijn sterfbed zijn laatst uitgegeven dichtbundel gebracht werd.¹⁵⁵

Hoewel niet voldoende om de quasi-ironie van de *Gids* en de *Spectator* in zuivere ironie om te zetten, verleende Potgieters ambivalente verhouding tot het burgerlijke een ironische zweem aan de tijdschriften. Zij streefden naar het liberaal-burgerlijke ideaal van vooruitgang, meedogenloze kritiek was een middel daartoe. De fijne aristocratische omgangsvormen waar onder andere Potgieter zich toe aangetrokken voelde, stonden daar op gespannen voet mee. Deze ironische spanning was weliswaar niet direct zichtbaar in de teksten van de tijdschriften, maar straalde daarop af door de ambivalente persoonlijke overtuigingen van hun redacteurs.

...

§ 4.1.2.2 *Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne*

De banden tussen de Amsterdamse critici en de kring van Kappeyne waren hecht en omvangrijk. Enkele Kappeynianen publiceerden vast of bij gelegenheid in de *Gids* en de *Spectator*. Van Limburg Brouwer was vanaf 1854 een vaste medewerker van de *Gids* en vanaf 1860 van de *Spectator*¹⁵⁶, en Jonckbloet had in 1843 zelfs even de leiding over de *Gids*.¹⁵⁷ Er waren vele vriendschappen die de

¹⁵² Smit, *Potgieter*, 95.

¹⁵³ Ibidem 84.

¹⁵⁴ Ibidem 109.

¹⁵⁵ Ibidem 280.

¹⁵⁶ Maas, *Nederlandsche Spectator*, 34-40.

¹⁵⁷ Aerts, *Letterheren*, 96.

kringen met elkaar verbonden. Arnold Ising (*Spectator*) was een jeugdvriend van Kappeyne¹⁵⁸ en Jacob de Witte van Citters (*Spectator*) een voormalig mederedacteur van het juridische tijdschrift *Themis*.¹⁵⁹ Kappeyne en Bakhuizen waren boezemvrienden¹⁶⁰, en ook Jonckbloet was bevriend met Bakhuizen.¹⁶¹ Hoogstwaarschijnlijk waren er meer vriendschapsbetrekkingen, want de leden van de twee kringen konden elkaar op vele plekken tegen het lijf lopen. Al in de studietijd hadden enkelen elkaar ontmoet, bijvoorbeeld in het literaire studentendispuut *Belgicis Litteris Sacrum*, waar Kappeyne, Jonckbloet, Busken Huet (*Gids*) en Vosmaer (*Spectator*) kwamen.¹⁶² Eenmaal afgestudeerd verhuisden ze naar herensociëteit De Witte in Den Haag; Bakhuizen en vrijwel alle Kappeynianen waren er lid van (zie § 3.2). Verder verzamelde letterkundig genootschap ‘Oefening kweekt kennis’ leden uit beide kringen: De Witte van Citters (*Spectator*), Van Limburg Brouwer (*Spectator* en *Gids*), Jonckbloet, Ising (*Spectator*), Vosmaer, Kappeyne en Bakhuizen.¹⁶³ Tot slot de Vereniging ter Bevordering ter Oude Nederlandsche Letterkunde: onder andere Jonckbloet, Bakhuizen, Vosmaer en Busken Huet maakten daar deel van uit.¹⁶⁴

...

§ 4.1.2.3 *Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne*

Waar de Romantische Clubleden hun ironie in gefictionaliseerde fysiologieën verpakten, schreven de Amsterdammers ironische kritieken over schrijvers en dichters die ze met naam en toenaam noemden. De ironische parlementaire debatvorm van de liberale tussengeneratie lag dichterbij de Amsterdamse ironische vorm dan bij die van de Romantische Clubleden. In de Tweede Kamer draaide het om de verbale aanval op en verdediging tegen concrete tegenstanders in een open debat. Datzelfde gold voor de publieke debatruimte waarin de *Gids* en de *Spectator* hun kritieken leverden, maar niet voor de ironie van de Clubleden, die zichzelf en hun tegenstanders anonimiseerden via pseudoniemen en karikaturale typeringen.

Ook qua ironisch object is er een opvallende overeenkomst tussen de Amsterdammers en de Kappeyniaanse kring: geen van beide groepen had een specifiek ironisch object. Bij de *Gids* is dat door Aerts begrepen vanuit het ontbreken van een positief uitgangspunt. Vooruitgang was het doel, maar hoe die vooruitgang eruit moest zien, wisten Potgieter en Bakhuizen niet te vertellen; de redacteurs stond alleen een negatief beginsel van kritiek ter beschikking.¹⁶⁵ Met de liberale tussengeneratie was iets vergelijkbaars aan de hand, al moet die bewering hier nog deels voorbarig blijven. In ieder geval ontbrak het de ironische generatie aan een helder positief politiek uitgangspunt, zoals blijkt uit hun ideologische omzwervingen in de geschiedenisboeken.

Ten slotte. De Amsterdamse ironie was overwegend quasi-ironie. Potgieters zuiver ambivalente verhouding tot het burgerlijke lag als een ironische zweem over de tijdschriften heen, maar zette de quasi-ironie slechts gedeeltelijk om in echte ironie; de *Gids* en de *Spectator* waren vooral kritisch. Dat is een verschil met de ironie van de kringleden van Kappeyne, die in het

¹⁵⁸ ‘Aantekeningen over levensschets Kappeyne’, inv. nr. 450, AMTP, ZA.

¹⁵⁹ Eyssel, ‘Johannes Kappeijne van de Coppello’, 8.

¹⁶⁰ Conviva, *Het Servetje. Herinnering aan “Oefening Kweekt Kennis”* (Amsterdam 1899) 62-63. Alleen met goede vrienden is het mogelijk om dergelijke grappen uit te halen.

¹⁶¹ Aerts, *Letterheren*, 96.

¹⁶² A. Kluyver., ‘Levensbericht van Matthias de Vries’, *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1893) 39-108, aldaar 64.

¹⁶³ Conviva, *Oefening Kweekt Kennis*, voorpagina.

¹⁶⁴ Moltzer, ‘Levensbericht Jonckbloet’, 17.

¹⁶⁵ Aerts, *Letterheren*, 85.

parlement een zuiverder vorm gebruikten. Ook bij hen overwoog wel eens de kritiek, bijvoorbeeld bij sommige van Van Kerkwijks bijdragen (zie § 3.3.2.3.2), maar over het algemeen bleef de ironie van de Kappeynianen ‘zweven’. Op dit verschil in ironische kwaliteit kom ik later terug.

.....

§ 4.1.3 De kleine kring van HaverSchmidt

‘Met een weemoedigen glimlach dacht hij aan al de heerlijke uren, zijnen vrienden gewijd, aan al de jongelingsgeestdrift, aan al de rooskleurige illusiën, die hij als student met half aandoenlijken, half spottenden ernst had beleden. Hij mijmerde over dien onvergetelijken dag van 4 Juni 1856, toen hij deelnam aan den gecostumeerden optocht ter eere van het Groot Cambrinus-feest, toen hij in het ambtskostuum van zijn huiswaard Van Ewijk, den bidder, op een wagentje zat naast zijn vriend Van der Kaay, terwijl deze op den waldhoorn blies, hij zelf de Turksche trom ‘niet onverdienstelijk’ bespeelde.’¹⁶⁶

Samen met zijn vrienden Willem van der Kaay, Adrianus van Wessem (1834-1913), Eelco Verwijs en Gerard Henny (1830-1866) verkende François HaverSchmidt speels het Leidse studentenleven. Hoewel de vrienden een gedeelde literaire interesse hadden, ging er geen organiserende kracht van hen uit, zoals bij de Romantische Club en de Amsterdamse critici het geval was geweest. Kroegentochten en studie, parades en gedichten bonden de vrienden en smolten voor HaverSchmidt samen tot één gelukkige herinnering. Van de vrienden is HaverSchmidt het bekendst geworden. Onder het pseudoniem Piet Paaltjens werden zijn Leidse gedichten in de bundel *Snikken en grimlachjes* uitgebracht. Nu nog maakt de bundel deel uit van het Nederlandse literatuurcurriculum op veel middelbare scholen. In 1858 slaagde HaverSchmidt voor zijn proponentsexamen in de theologie. Gedurende zijn leven zou hij in drie plaatsen preken: het Friese Foudgum, Den Helder en Schiedam. Al die tijd hield hij nauw contact met zijn voormalige studievrienden; de studietijd was voor hem de mooiste tijd geweest. Over het afscheid daarvan zou hij nooit helemaal heen komen.¹⁶⁷

Hieronder ga ik vooral in op HaverSchmidts ironische werken. Daar is het uitvoerigst over geschreven en bovendien was HaverSchmidt het stilistische centrum van zijn kring. Marita Mathijssen heeft er bijvoorbeeld op gewezen dat zijn vrienden ‘mee gingen spelen in de Piet Paaltjens-show’. Ze schreven brieven aan Piet of vroegen HaverSchmidt of hij hun boodschappen aan hem kon doorgeven.¹⁶⁸ Ondanks het ontbreken van ironische literatuur van hun hand, deelden ze met deze ironische briefwisselingen in HaverSchmidts stijl.

§ 4.1.3.1 *Ironische stijl*

Van de drie literaire kringen heeft de ironische stijl van HaverSchmidt de meeste indruk op me gemaakt. Meer dan Beets, Kneppehout en Jonckbloet, en zelfs meer dan Potgieter zocht HaverSchmidt zijn toevlucht tot de ironie om met een diepe innerlijke tweestrijd om te kunnen gaan. HaverSchmidt kwam uit een predikantengeslacht en was vrijzinnig opgevoed. Tijdens zijn

¹⁶⁶ J. ten Brink, ‘Haverschmidts levensloop’, *BZZLLETIN* 84:9 (1981) 2-5, aldaar 3.

¹⁶⁷ R. Nieuwenhuys, *François HaverSchmidt. De dominee en zijn vorgengel* (Amsterdam 1964) 8-12.

¹⁶⁸ M. Mathijssen, ‘De bleke gezet’, *BZZLLETIN* 84:9 (1981) 17-21, aldaar 20-21.

theologiestudie in Leiden kregen de geloofsovertuigingen die hij van huis uit had meegekregen het echter hard te verduren. Daar werd college gegeven door Joannes Scholten, een van de belangrijkste voorvechters van de ‘moderne’ geloofsrichting.¹⁶⁹ Het zou te ver voeren om in te gaan op de moderne theologie, maar iets daarvan is nodig om HaverSchmidts ironie te begrijpen. Moderne theologen draaiden de hiërarchie tussen geloof en kritische wetenschap om. In plaats van de Bijbel aan te nemen als het woord van God, onderwierpen ze het boek aan filologische kritiek. De gevolgen waren ingrijpend: Jezus was niet langer de zoon van God maar een man met een vlekkeloze levenswandel, wonderen waren verzinsels en de Bijbel was het product van eeuwenlange onbetrouwbare mondelinge overlevering. Scholten ging zo ver om wetenschap zelf de taal van God te noemen; wetenschap was de weg van het geloof.¹⁷⁰

‘Van de professoren heb ik vooral Scholten liefgekrege.’¹⁷¹ Diens leer bracht HaverSchmidt echter in een geloofscrisis die zijn leven lang zou aanhouden. Het naïeve geloof uit zijn kinderjaren was hem weliswaar ook lief, maar hij kon niet om het rationele modernisme heen.¹⁷² En waar andere moderne predikanten zoals Allard Pierson en Conrad Busken Huet het geloof op een bepaald moment niet meer konden rijmen met hun rationalisme en de kerk verlieten, bleef HaverSchmidt te midden van zijn twijfels preken.¹⁷³ Vanuit die existentiële twijfel lijkt zijn literaire ironie te zijn ontstaan.

Een bijzonder staaltje van zijn ironie verwerkte HaverSchmidt in zijn bijdrage aan het *Oera Linda*-boek, waar ook vriend Eelco Verwijs aan bijdroeg.¹⁷⁴ Dit boek dook in 1867 op bij een scheepstimmerman in Den Helder. Geschreven in een runenschrift waarvan de timmerman vermoedde dat het een vorm van Oud-Fries was, werden kopieën van delen van het boek naar enkele Friese geleerden doorgestuurd. Het boek bleek een ongelooflijk oorsprongsverhaal over de Friezen te bevatten. De Friese beschaving zou millennia oud zijn en aan de basis van de Grieks-Romeinse beschaving hebben gestaan. Vrijheid was het belangrijkste ideaal voor deze oer-Friezen, en om die te behouden vochten ze onder leiding van oermoeder Frya een lange strijd uit tegen de tirannieke Magyaren en Finnen, die onder leiding stonden van oermoeder Finda.¹⁷⁵

Goffe Jensma heeft in zijn detectiveproefschrift *De gemaskerde God* laten zien dat het boek een mystificatie betrof, waar HaverSchmidt de geestelijk vader van was. Die conclusie trok hij mede op basis van de ironische vorm van het boek. Ironische ambivalentie bestond bijvoorbeeld met betrekking tot de authenticiteit van het boek. Enerzijds waren er duidelijk aanwijzingen dat het boek niet echt kon zijn: het schrift had een omzettingstabel¹⁷⁶, de taal leek een komische variant op het Oud-Fries¹⁷⁷ en de tekst bevatte parodiërende verwijzingen naar de Friese mythologie¹⁷⁸.

¹⁶⁹ M. Selser, *De dubbele dichter. François HaverSchmidt/Piet Paaltjens (1835-1894)* (Leiden 2002), 16; Nieuwenhuys, *Worgengel*, 48.

¹⁷⁰ M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007) 23-25; G. Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen 2004) 99-103; R. Aerts, ‘Van beginselstrijd naar verwevenheid. Nieuwe perspectieven op religie, politiek en wetenschap in de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 32:3 (2008) 216-230, aldaar 224-230; A. Kluveld, ‘Felix Ortt. De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof’, *De Negentiende Eeuw* 25:3 (2001) 137-146.

¹⁷¹ Nieuwenhuys, *Worgengel*, 48.

¹⁷² Jensma, *Gemaskerde God*, 317.

¹⁷³ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 78-80; W. Balke, ‘Allard Pierson in de klem tussen geloof en wetenschap’, *De Negentiende Eeuw* 21:1 (1997) 51-81.

¹⁷⁴ Jensma, *Gemaskerde God*, 306.

¹⁷⁵ Ibidem 63-73

¹⁷⁶ Ibidem 30-31.

¹⁷⁷ Ibidem 44-52.

¹⁷⁸ Ibidem 55-57, 77-80.

Anderzijds: wie schrijft een manuscript van 190 pagina's zonder zich bekend te maken? 'Het gaat hier niet om een op een regenachtige achternamiddag bedachte grap.'¹⁷⁹

De ironie in het boek die het meest kenmerkend is voor HaverSchmidt heeft echter betrekking op het geloof. Jensma laat zien dat de strijd tussen Frya en Finda in feite een allegorie is van de richtingenstrijd in de protestantse kerk in het midden van de negentiende eeuw: Friezen ('vrijen', modernen) staan tegenover Finnen en Magyaren ('fijnen', orthodoxen). Terwijl de orthodoxe Magyaren en Finnen zuchten onder een tirannieke bewind, leven de vrije Friezen gelukkig in een samenleving die bij nader inzien ingericht is volgens het theologische systeem van Scholten. HaverSchmidt kiest duidelijk partij in deze richtingenstrijd: de moderne Friezen staan aan de kant van het goede, de orthodoxe Finnen en Magyaren aan de kant van het kwade.¹⁸⁰ Ondanks deze stellingname is HaverSchmidts religieuze positie niet zo eenduidig uit het boek af te leiden. Aan het slot van zijn proefschrift wijst Jensma op een opvallende overeenkomst tussen het *Oera Linda*-boek en HaverSchmidts theologische opvattingen.

'Zoals de werkelijkheid het raadsel is dat God aan de mensheid opgeeft, zo is de poëzie van Paaltjens en nog veel sterker het Oera Linda-boek het raadsel dat HaverSchmidt aan zijn lezerspubliek opgeeft. Ook de positie van de godheid ten opzichte van de werkelijkheid en die van de auteur ten opzichte van het werk is overeenkomstig: het is de positie van de afwezige, de anonieme, de verdwenene, van hem die gezocht en gekend moet en wil worden.'¹⁸¹

HaverSchmidt had de strijd tussen Frya en Finda zonder moeite beslecht, maar, overgeleverd aan het modernisme, bleek de God uit zijn kinderjaren zoek te zijn.

Deze ambivalente verhouding tot het geloof deelde hij met zijn vriendenkring. Van Verwijs is een raadselachtige ironische zin overgeleverd: 'Ik beken dat onder de waatren des twijfels, 't Zoet, eenvoudig geloove des kinds wegbrokkelende inviel'.¹⁸² Maar geloofsironie was vooral een terugkerend thema in HaverSchmidts werk. Ironisch was hij in zijn preken, waarin hij geloofstwijfel besprak en het de vraag bleef of hij daarbij zijn gemeenteleden of zichzelf voor ogen had¹⁸³, maar ook in de populaire verhalen die hij op voordrachtsavonden vertelde – HaverSchmidt was nog meer vertelkunstenaar dan schrijver.¹⁸⁴ In de bundel *Familie en kennissen* (1876) schreef hij het verhaal 'Broertje'. Daarin doet een kind verslag van de dood van zijn kleine broer, die in een sloot verdronk.

'God had broertje weggehaald bij ons, bij al zijn speelgoed en zijn beste paatje en zijn lieve moes en bij mij, en Hij had het zo wreed en zo vals gedaan! In een sloot, in een

¹⁷⁹ Jensma, *Gemaskerde God*, 16.

¹⁸⁰ Ibidem 113-118. Een meer op plaatselijke identiteit gerichte interpretatie geeft Jensma in: G. Jensma, "Geen Fries spot met zijn land". Nationalisme, ironie en het *Oera Linda-boek*, *BMGN – Low Countries Historical Review* 117:3 (2002) 331-343.

¹⁸¹ Jensma, *Gemaskerde God*, 361.

¹⁸² W.J.A. Jonckbloet, 'Levensschets van Dr. Eelco Verwijs', in: *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (Amsterdam 1881) 1-13, aldaar, 5. Voor Verwijs' verdere liefde voor ironie, zie: Jensma, *Gemaskerde God*, 277-179; J. Verdam, 'Levensbericht van Eelco Verwijs', in: *Levensberichten der Afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1880) 75-116, aldaar 79, 84-85.

¹⁸³ Rob Nieuwenhuys heeft een sterke 'ego'-interpretatie gegeven aan HaverSchmidts preken. Aan de andere kant heeft Bernard Schelhaas juist nadruk gelegd op HaverSchmidts herderlijke kwaliteiten en het algemene karakter van zijn preken, die Nieuwenhuys' interpretatie nuanceren. Nieuwenhuys, *Worgengel*, 7; B. Schelhaas, 'Hoezo Worgengel? De preken van François HaverSchmidt nader bekeken', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013) 74-80.

¹⁸⁴ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 243-245.

vuile sloot had Hij hem gesmoord! (...) O, daar kon ik maar niet overheen: zo'n grote, almachtige God, en om dan op die manier te doen met een klein, vriendelijk jongetje! Toen kwam het mij voor de geest, met wat een vast geloof moeder altoos van Gods liefde had gesproken. Ik hoorde haar weer diep eerbiedig: 'Onze Vader die in de Hemelen zijt.'¹⁸⁵

Op meerdere manieren blijkt uit dit verhaal HaverSchmidts meesterschap in het zaaien van ironische verwarring over zijn eigen religieuze positie. In het verhaal keert het kind uiteindelijk terug tot een onvoorwaardelijk geloof. De oorzaak van zijn twijfel, het geschieden van iets kwaads ondanks Gods goedheid, wordt echter niet weggenomen, waardoor de lezer enigszins ongemakkelijk achterblijft. Verdere verwarring sticht HaverSchmidt door het 'onschuldige kind'-perspectief dat hij inneemt. Het kind neemt eerlijker waar, en de reden dat het in het verhaal terugkeert tot het geloof is eerder de liefde voor zijn moeder dan zijn liefde voor God. Een laatste ambivalentie betreft de vraag of HaverSchmidt en het kind uit het verhaal dezelfde zijn. Het verhaal is vanuit een 'ik'-perspectief geschreven, en zeker tijdens de voordrachten die HaverSchmidt vaak hield zal het verhaal over zijn gekomen als een eigen ervaring. Het is bovendien goed mogelijk dat HaverSchmidt inderdaad uit zijn eigen ervaring putte. Als vader verloor hij een zoontje en als kind een neefje.¹⁸⁶ Tegelijk laat hij een antwoord op de vraag achterwege, zodat een ironische ambivalentie ontstaat: HaverSchmidt geloofde vast aan God en kon het niet opbrengen in God te geloven.

...

§ 4.1.3.2 *Persoonlijke banden met de kring-Kappeyne*

Het kringetje van HaverSchmidt had minder, en minder intieme banden met de kring-Kappeyne dan de Amsterdamse critici, maar wel zodanige dat beide kringen behoorlijk kennis van elkaar genomen moeten hebben. De meest directe band met de Kappeynianen was Willem van der Kaay, boezemvriend van HaverSchmidt en onderdeel van de kring van Kappeyne. Hoewel geen opvallend lid van de twee kringen, voelde hij zich blijkbaar in beide ironische groepen thuis. Eelco Verwijs, die ook maar minder dan HaverSchmidt bekendstond om zijn ironie¹⁸⁷, was eerst een leerling van Jonckbloet op het Deventer Athenaeum en hield daarna als student contact met hem. Jonckbloet was bijvoorbeeld erelid van het in 1850 in Groningen heropgerichte *Belgicis Litteris Sacrum* – waar in Leiden ook Kappeyne deel van uitmaakte – toen Verwijs in datzelfde jaar toetrad tot het letterkundig dispuut. Daar maakte Verwijs overigens ook kennis met François Jan Kappeyne van de Coppello, het jongere broertje van 'onze' Kappeyne.¹⁸⁸ HaverSchmidt zelf heeft Kappeyne en Jonckbloet ook gekend, al is hij waarschijnlijk niet intiem met ze geweest. Net als zij was hij lid van het letterkundig genootschap 'Oefening Kweekt Kennis' (zie § 4.1.2.2), maar in de inventaris van HaverSchmidts archief zijn geen aanwijzingen voor nader contact te vinden.¹⁸⁹ Ten slotte was een belangrijke overeenkomst tussen de twee kringen hun modern-religieuze inslag. HaverSchmidt was daar zoals genoemd een volgeling van, maar ook Kappeyne en de zijnen stonden om hun

¹⁸⁵ F. HaverSchmidt, *Familie en kennissen* (Amsterdam 1981) 101-102.

¹⁸⁶ HaverSchmidt, *Familie*, 183; Mathijsen, *Gemaskerde eeuw*, 235-238.

¹⁸⁷ Jonckbloet, 'Levensschets Eelco Verwijs', 4.

¹⁸⁸ Jonckbloet, 'Levensschets Eelco Verwijs', 2-3; Worp, J.A., *Geschiedenis van het genootschap 'Belgicis Litteris Sacrum'. Revoering, uitgesproken bij de herdenking van het 25 jarig bestaan* (Groningen 1875) 25.

¹⁸⁹ Conviva, *Oefening kweekt kennis*, 77. 'Collectiebeschrijving', Collectie François HaverSchmidt, UB Leiden.

modernisme bekend¹⁹⁰ – De Meijier zeker en Liefinck mogelijk waren zelfs voormalige moderne predikanten.¹⁹¹ Hoewel niet zo intiem verbonden als de Amsterdammers en de kring van Kappeyne, maakte het kringetje van HaverSchmidt wel deel uit van dezelfde ‘wereld’ als zij.

...

§ 4.1.3.3 *Vergelijking met de ironische stijl van de kring-Kappeyne*

HaverSchmidt en Kappeyne waren elkaars gelijken wat betreft hun ironische vermogens. Beiden slaagden er met ironie in toehoorders of tegenstanders in verwarring achter te laten omtrent hun overtuiging over het een of ander. Ironie was voor allebei een bron van speels plezier; hoe ingewikkelder de ironie was opgezet, hoe meer ze genoten. Tegelijk was ironie voor allebei noodzakelijk om met diepe innerlijke twijfel om te kunnen gaan. Kappeyne leek zich met enige regelmaat af te vragen wat hij in de politiek te zoeken had (zie § 3.3.1.2, § 3.3.2.3.1 en § 3.3.2.3.3), en HaverSchmidt werd vaker overvallen door periodes van diepe melancholie naarmate zijn leven vorderde – uiteindelijk benam hij zich in een uitzonderlijk diepe crisis in 1894 het leven.

Qua ironisch object waren er ook overeenkomsten tussen de twee. HaverSchmidts belangrijkste ironische object was zijn Godsgeloof. Een specifiek element daarvan dat hij ironiseerde, was het (theologische) beginsel dat hij zocht. Bijvoorbeeld in het verhaal ‘Broertje’ brengt HaverSchmidt de lezer daarover steeds verder in verwarring: om zijn geloof niet kwijt te raken, zoekt het overlevende kind naar theologische antwoorden op de vraag waarom zijn broertje van God moest sterven. Uiteindelijk blijft het bij zijn geloof, maar op grond waarvan vertelt HaverSchmidt niet. Misschien had het wel genoeg aan zijn niet-onderbouwde kindergeloof, dat het door opvoeding had meegekregen.

Ook Kappeyne uitte zich ironisch met betrekking tot beginselen. Hoewel niet noodzakelijk verbonden met zijn geloof, biedt een episode uit zijn religieuze leven een treffend voorbeeld van deze ironie. Kappeyne was modernist, maar anders dan HaverSchmidt ontwikkelde Kappeyne geen antipathie tegen de orthodoxe protestanten. Mogelijk was dat een gevolg van de orthodoxe opvoeding die hij van zijn moeder en voogd Guillaume Groen van Prinsterer had gekregen.¹⁹² Met de laatste onderhield hij een levenslange en intieme band. Een jaar voor Groens dood in 1876 schreef Kappeyne hem: ‘De grootste prikkel om in de wereld iets te anderen, te trachten iets te praesteeren is voor een jong hart de opwekking daartoe van groote mannen. Dat waren mij uwe gewaardeerde letteren.’¹⁹³

Kappeyne bleef de beginselvastheid van de orthodoxen zijn leven lang waarderen. Toen antirevolutionair leider Abraham Kuiper na zijn afscheiding van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) in 1886 juridisch advies nodig had, kon hij bij Kappeyne terecht. Die diende hem met plezier, want voor de opportunistische predikanten van de NHK had hij weinig respect.

¹⁹⁰ Ising, *Kamers der Staten-Generaal*, 40-44; J.P.J.A. van Zuylen van Nijvelt, *Agitatie of pligtsbetrachting. Een woord aan Dr. W.J.A. Jonckbloet. Lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Utrecht 1866) 5-19.

¹⁹¹ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 209; Lavater, *Photografien*, 64.

¹⁹² Smidt, *Kappeyne van de Coppello*, 5.

¹⁹³ Brief Kappeyne van de Coppello aan Groen van Prinsterer (11 maart 1875), inv. nr. 124A33, Archief Groen van Prinsterer, NA. De liefdevolle briefwisseling als geheel pleit tegen Samuel van Houtens insinuatie dat Kappeyne zich bij het schrijven van zijn Schoolwet had laten leiden door een jeugdtrauma aan het orthodoxe protestantisme. S. Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede periode. Tweede stuk. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne* (Haarlem 1908) 93.

‘Verreweg de meeste predikanten hechten met al hun ziel aan de brooden en de visschen van het budget en hun angstkreet “de Hervormde Kerk is in gevaar” maakt juist daar den schrikkelijksten indruk, waar men eigenlijk niet goed meer weet, wat dat voor een ding is.’¹⁹⁴

Anders voelde hij voor Kuyper. In 1876, voordat de Schoolwet van het kabinet-Heemskerk werd ingediend, was Kuyper overspannen geraakt. Maar het zinde Kappeyne niet dat de wet zonder serieus debat door de Tweede Kamer zou gaan: ‘Ik zou er zeer prijs op stellen, dat Uwe tegenwoordigheid in de Kamer dan niet werd gemist, want welk beginsel zegeviert, het is wenschelijk, dat elk beginsel krachtig verdedigd wordt.’¹⁹⁵

In deze briefwisseling met zijn politieke aartsvijand komt Kappeynes ambivalente houding tegenover ‘beginselen’ treffend tot uitdrukking. Hij suggereerde dat het niet uitmaakte of het confessionele of liberale beginsel zou zegevieren, als er maar een *beginsel* zou overwinnen. Maar wie om een beginsel geeft, neemt er geen genoegen mee dat er ‘een’ beginsel wint; het eigen beginsel moet zegevieren! In het hechten aan beginselen in het algemeen zit daarom iets dubbels: een politicus moest staan voor zijn beginsel, maar er tegelijk niet zo veel aan hechten dat hij beginselvastheid in anderen niet meer kon waarderen. Door Kuyper aan te moedigen zich in de principiële parlementaire strijd te mengen bracht hij die ambivalentie ironisch in de praktijk. Daar was hij zich van bewust, evenals van de kritiek die hij en Kuyper te wachten stond als hun samenwerking uitlekte. In een andere brief uit 1886 met juridisch advies schreef Kappeyne: ‘Het is niet in uw belang, dat men het kunne uitgillen: K. consulteert met K. (...)’¹⁹⁶

De ambivalente verhouding tot beginselen was geen toevallige overeenkomst tussen HaverSchmidt en Kappeyne. Meer dan de politieke generaties voor en na hen leken de kringleden van Kappeyne een opmerkelijke voorliefde te hebben voor beginselen, of ze het daar inhoudelijk nu eens of oneens mee waren.¹⁹⁷ Deze constatering maakt het mogelijk om de eerder als ernstig voorgestelde kringleden Petrus van Limburg Brouwer en Charles Mirandolle (zie § 3.4.2) alsnog onder de politieke ironici te plaatsen. Tijdens bijna alle zittingen van de Tweede Kamer waarin Van Limburg Brouwer het woord nam, hadden zijn bijdragen de strekking van het citaat hieronder, uit 1867:

‘Ik vroeg naar een stelsel, naar een beginsel van regeringsbeleid. En wat is het antwoord geweest? Een tal van meer of min belangrijke en bekende particulariteiten. Maar van een eigenlijk systeem vond ik, zoo mogelijk, nog minder in de rede van den Minister dan in zijne stukken. Het is mij nu nog minder gebleken waar de Minister heen wil (...)’¹⁹⁸

Brouwer was het inhoudelijk niet eens met de conservatieve minister van Buitenlandse zaken, Julius van Zuylen van Nijevelt. Zijn frustratie betrof echter niet het beleid van de minister, maar de

¹⁹⁴ P. Kasteel, *Abraham Kuyper* (Kampen 1938) 57-58.

¹⁹⁵ Kasteel, *Abraham Kuyper*, 88. Deze zin was een echo van wat hij twee jaar tevoren in zijn beroemde redevoering had gezegd: ‘laten wij dan ten minste voor onze beginselen uitkomen, laten wij strijden voor onze denkbeelden, laten wij onverschrokken aan de tegenpartij den handschoen toewerpen en tot haar zeggen: (...) stelt dan weer stelsel tegenover stelsel’. HTK 1874-1875, NA, 277.

¹⁹⁶ Ibidem 66.

¹⁹⁷ Kossmann, *Lage Landen*, 214, 217.

¹⁹⁸ HTK 1866-1867, NA, 645.

beginselloosheid ervan. Net als bij Kappeyne maakte dat zijn verhouding tot zijn eigen politieke beginselen ambivalent. Of voor Mirandolle de hiërarchie tussen de inhoud van zijn eigen beginselen en het principe van beginselvastheid even ambivalent was, wordt niet duidelijk. Wel is zeker dat hij hechtte aan die beginselvastheid. In een redevoering uit 1870 moedigde hij minister Theodorus Roest van Limburg van Buitenlandse Zaken aan ‘dien gevaarlijken weg van aarzeling en weifeling te verlaten en zijne eigene beginselen met moed, vertrouwen en doortasting toe te passen.’ Slechte toepassing van beginselen zou maar ellende brengen.¹⁹⁹

.....

§ 4.2 Literaire ironici in het politieke domein

Literaire ironici namen hun ironische stijl mee het politieke domein in. Daar gaf bijvoorbeeld de politieke pers, waar de *Gids* en de *Spectator* deel van uitmaakten, hen de ruimte om zich ook politiek ironisch te uiten. Opvallender dan in de pers deden ze dat echter in de debatverenigingen die vanaf eind jaren 1840 opkwamen en in de jaren 1860-1870 hun grootste bloei kenden.²⁰⁰ Die verenigingen zijn voor dit onderzoek bovendien interessanter, omdat ze ook zeer populair waren onder de leden van de kring-Kappeyne. Het gemeenschappelijke optreden van de literaire en politieke ironici in debatverenigingen is een extra argument dat hun ironische stijl *niet alleen vergelijkbaar* (zie § 4.1) *maar bovendien dezelfde was*. Preciezer worden in deze sectie twee vragen beantwoord: Wie van de literaire en politieke ironici waren er actief in debatverenigingen? En waarom oefende juist het debat zo’n grote aantrekkingskracht uit op hen?

§ 4.2.1 Wie?

De ironische generatie had zich hoofdzakelijk rond een tweetal debatverenigingen georganiseerd. De belangrijkste daarvan was de Vereniging tot oefening in het voeren van debatten, die als subvereniging van de Haagse Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte begon. Daar kwam in de eerste jaren na de oprichting in 1853 een vriendengroep samen die verbonden werd door Bakhuizen van den Brink. Graag geziene leden uit de kring-Kappeyne waren Kappeyne zelf, Van Limburg Brouwer, De Bruyn Kops²⁰¹ en Tak van Poortvliet²⁰². Daarnaast stond bijna de hele kring van de Amsterdamse critici op de ledenlijst: uiteraard Bakhuizen zelf, maar ook Vosmaer, Ising, De Witte van Citters en opnieuw Van Limburg Brouwer.²⁰³ Alleen Potgieter ontbrak.

De debatclub uit Leeuwarden was een ander verzamelpunt voor de ironische generatie en verbond de kringen van Kappeyne en HaverSchmidt aan elkaar. De kring-Kappeyne werd in de persoon van De Roo van Alderwerelt vertegenwoordigd, en uit het kringetje van HaverSchmidt waren Verwijs en sporadisch HaverSchmidt zelf te vinden op debatavonden. Verwijs vervulde enige tijd de functie van secretaris en ook HaverSchmidt moet zich er thuis hebben gevoeld. Opggericht door de moderne predikant Petrus Hugenholtz (1834-1911) was de vereniging een broedplaats voor religieuze vrijzinnigheid.²⁰⁴

¹⁹⁹ HTK 1870-1871, NA, 72.

²⁰⁰ H. te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, *De Negentiende Eeuw* 28:3 (2004) 193-205.

²⁰¹ Rijn, *Eeuw van het debat*, 84-85.

²⁰² Ibidem 172.

²⁰³ Ibidem 84-85.

²⁰⁴ Ibidem 142-143, 172; Jensma, *Gemaskerde God*, 339-340.

Ook in enkele andere debatverenigingen waren ironici te vinden. De eerste debatvereniging van het land, de Vrijdagsche Vereeniging, werd gesticht door Gerrit de Clercq (1821-1857), en Busken Huet was met Joannes Buys (1828-1901) actief in de Haarlemse Vereeniging Debating Society. Alle drie maakten ze als *Gids*-redacteuren deel uit van de Amsterdamse critici.²⁰⁵ Opvallende afwezigen in de debatverenigingen waren de leden van de Romantische Club. Geen van hen lijkt zich voor het debat geïnteresseerd te hebben.

.....

§ 4.2.2 Ironie en debat

‘Als een spreker van den avond zijn stellingen verdedigd had, was men – waren wij jongeren – het meestal met hem eens. Dan kwam de oppositie. Ach arme verdediger, als Gij Philips of Gerrit de Clercq tot opponens had! Uitgekleed! Ik zag dan in, hoe onjuist de stellingen waren. Maar dan kwam de repliek des verdedigers. Dan werden de opponenten weer afgemaakt en – ja, dan had *hij* toch weer gelijk!’²⁰⁶

Tijdens een debat op een debatvereniging kon iedere stelling door iedere spreker aangevallen of verdedigd worden. Of de stelling overeenstemde met de idealen van de debater was daarbij niet van belang. In die onbepaaldheid was de aantrekkingskracht van debatverenigingen voor de ironische generatie gelegen.

Tot de jaren 1860 was de parlementaire debatvorm de standaard. De regels daarvan waren vrij strikt. Er waren ingewikkelde procedures om te bepalen welke stellingen wel en welke niet besproken zouden worden, en in het debat werden de strenge orderegels van het parlement gehandhaafd. Persoonlijke aanvallen waren uit den boze, scherpe stellingen waren toegestaan, mits ze het debat niet deden ontsporen. Vooral de Haarlemse debatvereniging, die onder leiding stond van Buys, lijkt in het begin Thorbeckes aanwijzingen voor het parlementaire debat streng te hebben nagevolgd.²⁰⁷

De stijve debatvorm van de Tweede Kamer werd in de jaren 1860 langzaam losgelaten. Een nieuwe generatie trad aan. ‘Zij (...) zochten vooral naar de grenzen van het debat. Debat mocht scherp zijn, radicaal, speels en zelfs baldadig. (...) [G]een ‘uitgestreken deftigheid’ maar een meer ontspannen, lichtvoetig debat met ruimte voor relativering en humor’. Sprekers namen het woord van elkaar over, er werden grappen gemaakt en zelfs aanvallen ‘op de man’ werden getolereerd.²⁰⁸ Al te scherp moet de overgang in deze jaren niet opgevat worden. Het parlementaire debat bleef de standaard. Debaters zoals Buys die voorheen hechtten aan de strenge parlementaire vorm, konden daarom glimlachend meegaan in dit wildere debat. Toen Buys in 1866 hoogleraar in Leiden werd stichtte hij een studentendebatvereniging die hij met oog voor het speelse en studentikoze leidde.²⁰⁹

Onder deze lossere omstandigheden gedijde de ironische stijl van de politieke en literaire ironici zoals nergens. In de literatuur en de parlementaire politiek namen ze met hun ironische stijl

²⁰⁵ Rijn, *Eeuw van het debat*, 55, 77.

²⁰⁶ Citaat van Adriaan Gildemeester (1828-1901), gevonden in: *Ibidem* 92.

²⁰⁷ *Ibidem* 77-79, 93.

²⁰⁸ *Ibidem* 139.

²⁰⁹ *Ibidem* 147-148.

tegenstanders, (politieke) onderwerpen en zichzelf ernstig en niet-ernstig tegelijk. Zeker in de ernstige omgeving van de parlementaire politiek zorgde dat voor wrevel en verwarring bij politieke tegenstanders. Maar hun stijl was precies toegesneden op het spel in de debatverenigingen. Een tweetal voorbeelden laat dat zien.

Politieke en literaire ironici zoals Kappeyne en HaverSchmidt hadden een ambivalente verhouding tot beginselen (zie § 4.1.3.3). In het debat op de verenigingen werd deze ambivalentie gewaardeerd. Het verdedigen van beginselen was de hoofdzaak van het debat. Tegelijk moesten sprekers in opeenvolgende debatten volstrekt tegengestelde beginselen kunnen verdedigen, zodat al te zeer hechten aan een beginsel onverstandig was.²¹⁰ Alle uitingen die de debaters in het debat deden, kregen daarmee een ironische lading.

Vergelijkbaar ironisch waren de ironici met betrekking tot burgerlijke omgangsvormen. Schrijvers Beets en Potgieter, en politici Liefstinck en Van Kerkwijk stonden bekend om hun parodieën op waardige omgangsvormen. Tegelijk waren ze erop gesteld (zie § 4.1.1.3). Voor een goed debat was vereist dat tegenspelers alleen ernstig genomen moesten worden *als spelers*. Tegenspelers die elkaar ‘op de man’ aanvielen, ongehoord buiten debatverenigingen, moesten na afloop in staat zijn als vrienden te proosten op een geslaagde avond.

.....

§ 4.3 Het ironische zinsperspectief

De overeenkomsten tussen de ironische stijlen van de literaire kringen en de Kappeynianen laten zien dat er in de negentiende eeuw een bredere ironische ‘beweging’ bestond. De deelnemers aan deze ironische beweging organiseerden zich niet bewust rondom een ironisch programma, maar voelden zich wel aangetrokken tot een ironische stijl. Hier gaat het erom te laten zien welk zinsperspectief ten grondslag lag aan die stijl. Dat het oud-liberale zinsperspectief daar een belangrijke plaats in had, bleek hiervoor. Debatverenigingen werden vanaf de jaren 1860 steeds meer een ironische variant op oud-liberale idealen (§ 4.2), en literaire ironici bleken opvallend vaak het oud-liberalisme als ironisch object te hebben genomen (§ 4.1). *Waarom* ze het oud-liberalisme ironiseerden is nog onduidelijk. Daarvoor is het nodig eerst in te gaan op het oud-liberale (politieke) zinsperspectief, en vervolgens op het zinsperspectief van de ironici. Het zal blijken dat dit zinsperspectief niet op zichzelf kon bestaan: als een klimop groeide zij tegen de muur van het oud-liberalisme op.

§ 4.3.1 Oud-liberaal zinsperspectief

§ 4.3.1.1 *Ideaal en praktijk*

De oud-liberale politieke cultuur waar ik in deze scriptie op doel, hoorde grofweg bij ‘de generatie Thorbecke’, waar naast Johan Thorbecke (1798-1872) bijvoorbeeld ook politici als Willem Dullert (1817-1881), Daniël van Eck (1817-1895), Gijsbert van der Linden (1812-1888) en Pieter Blussé van Oud-Alblas (1812-1887) deel van uitmaakten. Met hun zinsperspectief was iets opmerkelijks aan de hand: het uitte zich wel in de vorm, maar schijnbaar nauwelijks in de inhoud van hun politiek.

In één woord samengevat luidt een omschrijving van het zinsperspectief van de oud-liberale politieke cultuur: redelijkheid. Op politiek gebied werkten ze dat zinsperspectief als volgt uit. De

²¹⁰ Rijn, *Eeuw van het debat*, 169.

samenleving van de oud-liberalen zou er een zijn van gestage vooruitgang, mogelijk gemaakt door welopgevoede en goed opgeleide burgers die besluiten ten behoeve van het algemeen belang zouden nemen op basis van redelijk overleg. Redelijkheid moet hier niet worden opgevat als de radicale rationaliteit van revolutionairen, maar als gematigdheid. Voor opper-oud-liberaal Thorbecke betekende gematigdheid geen halfheid, maar het houden van het juiste midden. ‘Maat is kracht’, schreef hij.²¹¹ De grond onder deze matigheid was een goede opvoeding, waarin deugden als onafhankelijkheid, zelfbeheersing en verantwoordelijkheidsgevoel werden aangeleerd.²¹²

De voornaamste taak van de staat was erin gelegen om de onafhankelijkheid van de burger te waarborgen en ruimte te bieden om zijn verantwoordelijkheidsgevoel te ontwikkelen en praktiseren. De zorg voor onafhankelijkheid kwam voort uit een diepgewortelde angst voor de dwang van absolute vorsten enerzijds en die van de massa anderzijds. Staatsinstellingen zoals het parlement waren nodig om die onafhankelijkheid te waarborgen, bijvoorbeeld door vrijheid van meningsuiting te garanderen en goede scholing aan te bieden aan de bevolking. Tegelijk mochten die instellingen niet zo ver uitbotten dat ze een bedreiging voor de onafhankelijkheid van de burger zouden vormen. De verantwoordelijkheid voor de verbetering van de samenleving lag niet bij de staat, maar bij de burger. Die moest de vrijheid die met onafhankelijkheid kwam op een goede manier aanwenden door zich bijvoorbeeld als dokter, advocaat of lid van een weldadigheidsvereniging voor het algemeen belang in te zetten.²¹³

In dit oud-liberale zinsperspectief zat een vreemde inhoudelijke onbepaaldheid. *Wat* het algemeen belang inhield en *hoe* dat het beste behartigd kon worden, werd niet geëxplicieerd. Als een kwestie aan de orde kwam in het parlement, zouden inhoud en behartiging van het algemeen belang via rationeel overleg vastgesteld worden. Deze onbepaaldheid is vaak opgemerkt door historici. Ernst Kossmann schreef:

‘Zij [= oud-liberalen] stelden zichzelf niet als partijmannen voor, maar juist als onpartijdigen die tegen de eenzijdigheid van de dogmatische ideeën van de absolutistische koningen zowel als die van de revolutionaire verlichters de strijd aanboden. Het doctrinair [= oud-]liberalisme presenteerde zich niet als doctrine maar als vrijheid, openheid, onpartijdigheid.’²¹⁴

Die ‘vrijheid, openheid, onpartijdigheid’ ondersteunden oud-liberalen niet met een sluitend politiek systeem. ‘Zij wilden méér vrijheid, méér volksinvloed, maar hoeveel precies en binnen welke grenzen, dat achtten zij onnodig om aan te geven. Zij waren geen systematici en wilden dat ook niet zijn.’²¹⁵ Zolang iedereen zich maar gedroeg, zouden ze er in het parlement samen wel uitkomen.

²¹¹ Velde, ‘Onderwijzers’, 331.

²¹² Aerts, *Letterheren*, 198-199; B.P.M. Dongelmans, ‘Comme il faut. Etiquetteboeken in de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 23:2 (1999) 89-123. Hoe nauw het erop aankwam het juiste midden te treffen, laat Maartje Janse zien in haar bespreking van enkele ‘afschaffers’: M. Janse, ‘De balanceerkunst van het afschaffen. Maatschappijhervorming beschouwd vanuit de ambities en de respectabiliteit van de negentiende-eeuwse afschaffer’, *De Negentiende Eeuw* 29:1 (2005) 28-44; M. Janse, ‘Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880’, *De Negentiende Eeuw* 35:4 (2011) 169-187.

²¹³ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 163-165; Aerts, ‘Burgerlijke intellectuelen’, 86-89; P.B.M. Blaas, ‘De onzekere burgerij’, *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 4-24, aldaar 10-15.

²¹⁴ Kossmann, *Theorie*, 380.

²¹⁵ *Ibidem* 380.

De politieke stijl die hierbij hoorde, was die van het parlementaire debat. De regels van die politieke vorm verzekerden de politieke discussies van een efficiënt en rationeel verloop. Het was ook uit naam van de redelijkheid dat er soms juist niet aan de regels werd vastgehouden. Als er officieel te weinig Kamerleden aanwezig waren om te kunnen debatteren over een onderwerp, werd in bepaalde gevallen toch besloten om de beraadslagingen door te laten gaan, bijvoorbeeld om een wetsvoorstel niet nodeloos te vertragen.²¹⁶ De ‘onpartijdigheid’ van de Kamerleden maakte het bovendien mogelijk om alleen over praktische zaken te overleggen, discussies over beginselen waren niet gewenst. ‘Thorbecke meende (...) dat de ware parlementaire discussie tot resultaten leidde, zich beperkte tot wat aan de orde was en abstracte bespiegeling vermeed.’ Ernst was daarbij geboden. ‘De Kamer was geen vrijblijvende *debating society*.’²¹⁷

Het zinsperspectief van de oud-liberalen was in de praktijk verder inhoudelijk ingevuld dan ze deden voorkomen.²¹⁸ Dat politici het op basis van rationele discussie in het parlement eens zouden worden over de problemen en oplossingen van de samenleving, was alleen mogelijk bij de gratie van gedeelde uitgangspunten. Daaronder waren: nationaal gemeenschapsgevoel ging boven andere loyaliteiten, bijvoorbeeld lokale of kerkelijke²¹⁹; de juiste godsdienst was vrijzinnig van aard, een ‘christendom boven geloofsverdeeldheid’²²⁰; de macht van de staat moest beperkt blijven tot het beschermen van individuele vrijheid, hoogstens mocht de staat ‘neutrale’ (= liberale) scholing bevorderen, maar leerplicht en steun aan partijdige confessionele scholen was uit den boze; wetenschap diende bevorderd en vertrouwd te worden ‘zolang [ze] (...) de soevereiniteit van de christelijke waarheid erkende’.²²¹

Deze eerst vooral impliciete uitgangspunten werden vanaf de jaren 1870 duidelijker zichtbaar. Thorbecke was in 1872 gestorven en de grote bloei van het oud-liberalisme was voorbij. Terwijl de conservatieven in het buitenland met de gestage opkomst van Bismarck de wind in de zeilen kregen en in Nederland de politieke organisatie van de confessionelen en iets later de socialisten een aanvang nam, konden liberalen het al jaren niet meer eens worden in het parlement. De uitgangspunten van het oud-liberale zinsperspectief bleken niet vanzelfsprekend, maar moesten bevochten worden in een naar klasse en religie verdeelde samenleving. Henk te Velde heeft in zijn proefschrift *Gemeenschapszin en plichtsbef* beschreven hoe de oud-liberalen op deze teleurstelling reageerden met een combinatie van pessimisme en strijdlust. De oningevulde vrijheid werd verruild voor een liberalisme dat plichtsbef en nationalisme vooropzette.²²²

...

§ 4.3.1.2 *De ironici als onderdeel van de oud-liberale cultuur*

Als er één politiek-ideologische kwalificatie toekwam aan de drie literaire kringen en aan de kring van Kappeyne, dan was het die van het oud-liberalisme. Potgieter, Beets in mindere mate, HaverSchmidt, Kappeyne en nagenoeg iedereen die zij om zich heen hadden verzameld, was oud-liberaal.

²¹⁶ Tanja, *Goede politiek*, 47-48.

²¹⁷ Velde, ‘Onderwijzers’, 337.

²¹⁸ Aerts, *Letterheren*, 12-13.

²¹⁹ Velde, *Gemeenschapszin*, 19-25.

²²⁰ J.A. Bornewasser, ‘Thorbecke en de kerken’, *BMGN* 87:3 (1972) 375-396.

²²¹ Aerts, *Letterheren*, 242.

²²² Velde, *Gemeenschapszin*, 31-37, 89-95.

Potgieter was een groot voorvechter van het burgerschapsideaal, streefde fanatiek deugden als zelfbeheersing en onafhankelijkheid na, en vervulde met zijn *Gids* een spilfunctie binnen het oud-liberalisme.²²³ Zijn idealen deelde hij met zijn medewerkers. In de *Gids* was ruim plaats voor politiek debat, beschouwingen over 's lands morele staat, wetenschappelijke bevindingen en theologische vrijzinnigheid. Theologisch vrijzinnig waren ook Beets en HaverSchmidt, de laatste meer dan de eerste.²²⁴ Beiden waren als dominee begaan met de zedelijke ontwikkeling van hun gemeenteleden. Beets gold bovendien als de nationale dichter bij uitstek; niemand in Nederland in de negentiende eeuw is met zo veel eerbewijzen overladen als hij. Overigens was Beets geen zuivere oud-liberaal. Hij had nauwe banden met de aristocratie en het koningshuis en behoorde politiek eerder tot de conservatieven.²²⁵ Van HaverSchmidt is bekend dat hij een aanhanger van Thorbecke was: het lot van zijn gemeenteleden stemde hem droevig, maar de oplossing lag voor hem meer in filantropie dan in uitbreiding van de macht van het volk. Hij vreesde revolutie.²²⁶ Kappeyne, ten slotte, had een keurige opvoeding genoten, was theologisch even modern als HaverSchmidt en zette zich via de politiek en enkele verenigingen met grote ijver in voor het algemeen belang. Zijn strijd voor een nationale volksschool in de Schoolwet van 1878 was een typisch oud-liberaal stokpaardje.

Tegelijk ironiseerden deze oud-liberalen hun eigen burgerlijke omgangsvormen, hun rationele idealen en hun moderne godsdienst. Ze namen de oud-liberale cultuur ernstig en niet-ernstig tegelijk, waren er deel van en zetten zich ertegen af. Anders gezegd, *de ironische stijl van de kringen van Kappeyne, HaverSchmidt, Potgieter en Beets gaf uitdrukking aan hun ambivalente houding tot de oud-liberale (politieke) cultuur*. Waar kwam hun ironie vandaan?

.....

§ 4.3.2 De belofte van de romantiek

‘o Die zwarte tijd! o Die goede dagen van voorheen, toen wij zoo rampzalig waren; die zonnige jaren van akademievreugd, toen wij zoo wanhopig keken; toen men zich aan eene voortdurende romaneske aandoenlijkheid overgaf, die ons benijdbare nachten van slapeloosheid bezorgde, in heerlijker droomen gehuld dan de rust schenken kan, en welke den verhitten jongen dichter verzen ingaven, uitboezemingen van een diep, maar, den Hemel zij dank! slechts gewaand en denkbeeldig ongeluk. (...) o Laat ons zoo lang mogelijk de verrukkingen van ons jongelingsleven bewaren.’²²⁷

Dit fragment uit ‘Mijn zwarte tijd’, een jeugdherinnering van Johannes Kneppelhout gepubliceerd in 1844 in de *Gids*, werkt als een sleutel op de vraag waar de ironie van de ironische generatie vandaan kwam.

Het fragment is in zekere zin de tegenhanger van Hildebrands *Camera Obscura*. Diens ironisering van de burgerij vanuit het perspectief van de bijna-afgestudeerde student draaide

²²³ Aerts, *Letterheren*, 13.

²²⁴ S.H. Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk 1911) 52.

²²⁵ Zo trouwde Beets met een telg uit de adellijke familie Van Foreest en was hij een graag geziene gast in de koninklijke paleizen. A.G. Went-Beets, *Jengd in het Beetsenhuis. Herinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets* (Leiden 2003); ‘Algemene correspondentie Nicolaas Beets’, inv. nr. A2-A20, Archief Nicolaas Beets, UB Leiden.

²²⁶ Selser, *Dubbele dichter*, 50-51. Nieuwenhuys, *Worgengel*, 99.

²²⁷ J. Kneppelhout, ‘Mijn zwarte tijd. Eene herinnering uit mijn academieleven’, *De Gids* 8 (1844) 159-164, aldaar 162-164.

Kneppelhout hier om: de romantische student werd nu onderworpen aan het ironisch oog van de burger. Die keek spottend terug op zijn tijd in de Romantische Club. Pas nu hij volwassen was, zag Kneppelhout hoe aanstellerig hij en zijn vrienden zich hadden gedragen. Tegelijk klinkt er nostalgie door in het fragment. Kneppelhout was al vroeg in zijn leven zeer gesteld op zijn vriendschappen. Zijn leven lang zou hij zijn ideaal van ‘opvoeding door vriendschap’ in de praktijk proberen te brengen door jonge talentvolle kunstenaars te ondersteunen. Maar naarmate hij ouder werd en zijn vrienden jong bleven, liepen zijn pogingen steeds vaker op teleurstellingen uit.²²⁸ Zijn ‘zwarte’ tijd bij de Romantische Club was daarom misschien tegelijk zijn gelukkigste: het lijkt de enige periode te zijn geweest waarin zijn verlangen naar vriendschap met gelijke kracht beantwoord werd.

Zo zweefde Kneppelhout tussen romantiek en burgerlijkheid in. Gedurende zijn studententijd was hij overtuigd romanticus geweest, maar de hevige stemmingen die daarmee gepaard gingen, kon hij als verantwoordelijk burger niet meer ernstig nemen. Tegelijk had de romantiek een belofte ingehouden van een groots en diep betekenisvol leven waar het bekrompen burgerbestaan bij in het niet viel. Blijkbaar kon hij die belofte niet geheel uit zijn hoofd zetten. Daarin was hij niet de enige.

§ 4.3.2.1 *De Romantische Club*

De Romantische Club had een dubbele verhouding met de romantiek, kernachtig beschreven door Beets in het opstel ‘De zwarte tijd’. ‘[D]iezelfde gemaaktheid [van Byron] kleeft allen aan, die onder zijn invloed schrijven of denken. Evenwel laat ons billijk zijn. In ieder jongelingsleven is eene periode waarin men dweept (...).’²²⁹ Zowel de gemaakte als de authentieke romantische ervaring is herkenbaar bij de Club.

Voor de Clubleden was de romantiek een manier om te ontsnappen aan de verantwoordelijkheid van het burgerbestaan. Net als voor Kneppelhout was het redelijke burgerschap voor zijn mede-Clubleden het voorland, en zoals het adolescenten betaamt, lijken ze weinig zin te hebben gehad in die verantwoordelijkheid. Dat zij zich juist in hun opstandige studententijd op de romantiek stortten, is daarom begrijpelijk. Hun tijd vullend met schrijven en dichten en voordragen, met intieme brieven aan hun liefste vrienden en met zwelgen in vreugde en verdriet, omarmden ze de onverantwoordelijkheid.

Maar de romantiek lijkt voor Beets en zijn kring ook een eigen betekenis te hebben gehad. Een belangrijke aanwijzing daarvoor is dat de leden hun activiteiten voor de Romantische Club zeer serieus namen. Van hen werd verwacht dat ze regelmatig romantische werken schreven of voordroegen, en meehielpen bij de organisatie van grote evenementen van de Club, zoals buitengewone vergaderingen en historische parades. Voor puberale rebellie hadden ze een eenvoudiger vorm kunnen kiezen.

Romantiek betekende voor de Clubleden ook oorspronkelijkheid, loskomen van burgerlijke conventies om daar ver bovenuit te stijgen. Beets en de zijnen hadden zich als doel gesteld om de ingeslapen Nederlandse literatuur wakker te schudden, en daar was originaliteit voor nodig. Aan de basis van de inlossing van die belofte stond de overgave aan het gevoel. Doelbewust zochten ze uitspattingen op om zich op de roes daarvan te laten meevoeren: hun feesten waren wild, hun vriendschappen hartstochtelijk en hun gedichten diep doorvoeld. In de roesstaat waren ze bevrijd van conventies en boorden ze bronnen van scheppingskracht aan die onder nuchterder

²²⁸ J. Kneppelhout, M. Mathijssen, F. Ligtvoet, *Opvoeding door vriendschap* (Amsterdam 1980).

²²⁹ Hildebrand, ‘De zwarte tijd’, in: idem, *Proza en poëzy. Verzameling van verspreide opstellen en verzen* (Haarlem 1840).

omstandigheden onbereikbaar waren. Dat was een dubbelslag voor de dichters van de Club. Met hun romantische oorspronkelijkheid stegen ze uit boven de kleine burgers en konden ze beginnen met de vernieuwing van de Nederlandse literatuur.

Het einde van hun studie maakte een einde aan deze vernieuwingsdrang. Losbandigheid werd in de studententijd geduld, maar daarna wachtte het verantwoordelijke burgerschap. Deze overgang van student naar burger lijkt de Clubleden zwaar gevallen te zijn. Hun verlangen naar romantiek was wellicht als opstandigheid begonnen, maar allemaal hadden ze in Byron, Hugo en andere romantici de belofte van een oorspronkelijk en verheven leven gevoeld. Al werden ze verantwoordelijke burgers, het romantisch ideaal wilden of konden ze niet direct achterlaten.

Het resultaat van die tweestrijd was dat ze de tegenstelling internaliseerden: de Clubleden werden burger én romanticus. De enige manier om met deze tegenstrijdigheid om te gaan, was door zichzelf tegelijk ernstig en niet-ernstig te nemen. Hun ironische werken uit de periode rond het einde van hun studententijd zijn de neerslag van die zelfverhouding. Hildebrand ironiseerde de burger, Klikspaan de student en Jonckbloet allebei (zie § 4.1.1.1).²³⁰

Erg comfortabel lijken de Clubleden deze ambivalente positie niet te hebben gevonden. Beets, Hasebroek en Kneppelhout hielden het bij één ironisch getoonzet werk. Daarna bekeerden ze zich tot het burgerschap en distantieerden ze zich een voor een van hun romantische periode. Op zijn hoogst liep er nog een dun ironisch draadje door hun leven; het romantische verlangen naar een bestaan verheven boven het platte burgerschap bleek het moeilijkst om los te laten. Beets koketteerde graag met het idee dat hij van adellijke afkomst zou zijn, waardoor hij de gedragingen van de burgerij altijd met een zekere ironie kon bezien, en Kneppelhout kon, zoals zijn artikel 'Mijn zwarte tijd' laat zien, niet geheel afscheid nemen van de romantische vriendschapsidealen. Van de Clubleden behield alleen Jonckbloet zijn ambivalente positie. Diens ironische jeugdwerk, de *Physiologie*, kreeg een vervolg met de *Parlementaire portretten* die hij onder het pseudoniem Sagittarius in 1869 uitbracht.²³¹

...

§ 4.3.2.2 *De Amsterdamse critici*

Van Potgieter en Bakhuizen is wel gezegd dat zij te nuchter waren om zich door de romantische hartstochten te laten meeslepen, maar voor beiden is dat onjuist. Met betrekking tot Bakhuizen volstaat een citaat:

‘Wat hij was, was hij geheel en rondborstig. Dartel en overmoedig, maar goedhartig en oorspronkelijk, was hij onder vrienden de vrolijkste, de wildste, aan zijn studeertafel de onvermoeidste. Een zijner tijdgenooten aan de academie verhaalde mij, dat meer dan eens, na een gloeiend studentenfeest, waar hij de uitgelatenste, de meest rumoerige van allen geweest was, wanneer men eindelijk in het holle van den nacht uiteen ging en anderen afgemat naar huis waggelden en op hun bed neerzonken, hij dan zijne lamp aanstak om zich in Pindarus te verdiepen.’²³²

²³⁰ A. van Duinkerken, *Het tweede plan. Jacob Cats, Jan Vos, Adriaan Loosjes, Nicolaas Beets, C.S. Adama van Scheltema* (Amsterdam 1945) 167; Bomans, *Merkewaardigheden*, 27-28.

²³¹ Duinkerken, *Tweede plan*, 178-179.

²³² Bergh, 'Bakhuizen van den Brink', 3.

Zijn vriend Potgieter raakte vanaf 1827 geïnspireerd door romantici als Byron, Lamartine en Hugo. In hun zwaarmoedige poëzie vond hij een betekenis voor zijn eigen lijden. Zijn vader had een slecht huishouden gevoerd: door financieel wanbeheer had hij al het familiegeld erdoorheen gejaagd. Toen dat op was en de familie de schijn van welstand niet meer kon ophouden, was de schaamte groot. Voor Potgieter werd financieel succes en het houden van de juiste omgangsvormen een levenslange obsessie. De romantiek maakte deze onverteerde schaamte tot iets betekenisvol. Net als Bakhuizen en Beets en zijn vrienden kon hij zijn gevoelens inzetten als ‘dichterlijke kwaliteit’: schaamte werd een toegang tot oorspronkelijkheid.²³³

Niet toevallig beleefde Potgieter zijn meest romantische periode naar aanleiding van zijn reis naar Zweden in 1831 en 1832: daar was hij zich het scherpst van zijn leed bewust geweest. Zijn Nederlandse werkgever beheerde de Zweedse bezittingen van een adellijke familie en wilde daarin orde brengen om bezittingen die weinig opbrachten te kunnen verkopen. Potgieter werd erop uitgestuurd en kon zich zo twee jaar lang onder de Zweedse adel begeven. Hij leerde snel Zweeds en werd een actieve deelnemer aan het aristocratische gezelschapsleven: op feestjes was hij graag gezien, hij speelde mee in toneelstukken, raakte bekend met de adellijke omgangsvormen en werd verliefd. Geen moment was echter aan de orde dat Potgieter permanent of gelijkwaardig deel van deze wereld zou worden, en dat wist hij. Zijn Zweedse avontuur zou een rijke bron worden voor romantische poëzie waarin het thema ‘ongelukkige liefde door standsverschil’ centraal stond.²³⁴

Terug in Nederland maakte hij eenzelfde verandering door als de leden van de Romantische Club aan het einde van hun studententijd.

‘Het esthetische ideaal van de romantische wereldontkenner, die in voorname eenzaamheid in schoonheid wandelt, die als artist respect ontvangt dat hij niet eens verlangt, dat egocentrische, min of meer narcistisch ideaal voldeed Potgieter niet meer. Waarom niet? Voorzover het ooit na te gaan is, zou op te merken zijn dat hij het conflict tussen dat ideaal en zijn dagelijkse realiteit niet langer verdroeg – dat hij ook zijn prozaïsch zijn een zin wilde geven.’²³⁵

Potgieter werd een burgerman. Daarvoor ging hij net als de Clubleden eerst door een overgangsfase waarin hij burger en romanticus tegelijk was. Vanaf 1834 stond hij volop in het burgerleven: samen met zijn Amsterdamse vrienden vulde hij het kritische literatuurtijdschrift *De Muzen*, in stijl en inhoud een voorloper van de *Gids*. Pas in 1835 nam hij definitief afscheid van de romantiek met het overgangswerk ‘De nalatenschap van de landjonker’, een bundel met zijn romantische Zweedse gedichten die hij uitbracht via een ironische mystificatie in de trant van HaverSchmidts *Oera Linda*-boek.²³⁶

Net als de Clubleden bood deze ambivalente positie de Amsterdamse critici weinig houvast: uit romantisch oogpunt was de burgerwereld zonder zin, en vice versa. En net als zij bekeerden Potgieter en Bakhuizen zich tot het burgerschap. Waar de Clubleden nog een middenpositie hielden tussen het oud-liberalisme en het conservatisme, waren de Amsterdammers ondubbelzinnige oud-

²³³ Smit, *Potgieter*, 14, 29-30, 38-39.

²³⁴ Ibidem 57, 60-64, 79-80.

²³⁵ Ibidem 84.

²³⁶ Ibidem 80-83. E.J. Potgieter, J. Oosterholt (ed.), *Uit de nalatenschap van een dromer. Bloemlezing uit de gedichten* (Amsterdam 2003) 66-78.

liberalen: hun *Gids* werd de spreekbuis van het oud-liberalisme.²³⁷ Dat Potgieter desondanks een ambivalente verhouding tot het liberale burgerschap hield, omdat hij zijn romantische hang naar het aristocratische niet geheel wilde of kon opgeven, is in § 4.1.1.1 uitvoeriger aan bod gekomen.

...

§ 4.3.2.3 *De kleine kring van HaverSchmidt*

Godfried Bomans heeft eens fraai het verschil uitgelegd tussen Beets' en HaverSchmidts beleving van de romantiek. En waar hij over Beets schreef, kunnen moeiteloos ook de Amsterdamse critici en de andere leden van de Romantische Club ingevuld worden.

[M]en dronk Byron. Beets heeft zich hier een héél klein roesje aan gedronken. (...) Het grote 'spleen' van de Engelse lord, diens enorme wereldverachting, deels gespeeld, deels echt, de 'Weltschmerz' van Heine, dit alles was hem vreemd. François HaverSchmidt heeft als Piet Paaltjens veel dieper in dat glaasje gekeken.²³⁸

HaverSchmidt heeft van de romantiek meer lief gekregen dan de Amsterdammers en de Romantische Clubleden. Tegelijk heeft HaverSchmidt niet zoals zij een 'naïeve' romantische periode gekend; van begin af aan uitte zich ironisch over zijn ambivalente verhouding tot de romantiek. Piet Paaltjens' gedichten zijn er het bekendste voorbeeld van, maar al zijn werken werden door die ironie getekend.²³⁹

HaverSchmidts liefde voor de romantiek betrof de belofte van de ervaring van het goddelijke. Daarmee zette hij zich af tegen het modernisme van zijn leermeester Scholten. Diens 'wetenschappelijk' modernisme geldt, met zijn beroep op redelijkheid en onafhankelijkheid, wel als de religieuze pendant van het oud-liberalisme. Scholten had HaverSchmidt met redelijke argumenten overtuigd dat het modernisme de enige geloofwaardige variant van het christendom was. Voor HaverSchmidt was Scholtens systeem echter te rationeel, hij miste de gevoelsmatige kant van het geloof, de ervaring van het goddelijke. Vanaf het moment van zijn afstuderen zou zijn leven in het teken staan van de zoektocht naar deze ervaring.

De romantiek bood HaverSchmidt aanknopingspunten in deze zoektocht. Voor romantici was het gevoel de toegang tot een 'hogere onzichtbare werkelijkheid' achter de 'gewone waarneembare realiteit'.²⁴⁰ 'De Romantiek gaat van het *zinlijke* uit en (...) poogt door het *gevoel* het *oneindige*, het "*Ideale*" te grijpen.²⁴¹ Het ultiem oneindige was God. Hoe het gevoel toegang had tot dit goddelijke, daarover verschilden de ideeën. Sommigen zochten God in de extatische roes, voor anderen was het goddelijke gelegen in 'een ontvangen: een genotvol besef van het 'geruisloos verdwijnen van heel ons bestaan in het onmetelijke.' (...) Het is een gevoel van liefhebbend

²³⁷ Olf Praamstra heeft deze dubbele positie voor nog enkele andere Amsterdammers uitgewerkt: O. Praamstra, 'Drie modernisten: Allard Pierson, Conrad Busken Huet en Carel Vosmaer', *De Negentiende Eeuw* 21:1 (1997) 83-98.

²³⁸ Bomans, *Merkewaardigheden*, 46.

²³⁹ Piet Paaltjens verwijst zelfs letterlijk naar de romantiek als hij schrijft: 'Nimmer zal ik den avond vergeten, toen hij ons het later beroemd geworden lied 'Hoor ik op Sempre een waldhoorn' voordroeg. Men kon een speld hooren vallen. Of liever, men kon de tranen hooren biggelen die wij zwijgend vergoten. Emeis mompelde verstaanbaar 'wereldsmart'. P. Paaltjens, *Snikken en grimlachjes* (Schiedam 1906) xi-xii.

²⁴⁰ Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 62.

²⁴¹ E. Jongejan, *De humor- "cultus" der Romantiek in Nederland* (Amsterdam 1933) 42.

versmelten.²⁴² Hoewel dit laatste citaat, uit Rüdiger Safranski's werk over de romantiek, verwijst naar Duitse idealistische filosofen die veel verder gingen in hun romantische opvatting van het geloof dan HaverSchmidt – zo ver dat hun geloof volgens Safranski nauwelijks nog christelijk genoemd kon worden²⁴³ – vonden hun ideeën in afgezwakte vorm wel weerklank.

Het ethisch modernisme in Nederland is daar voor dit onderzoek een belangrijk voorbeeld van, omdat HaverSchmidt zich tot deze geloofsrichting aangetrokken voelde. De ethisch-modernen konden zich niet vinden in het determinisme van Scholten, bij wie 'de gang der dingen volledig bepaald [leek] te worden door de (goddelijke) natuurwetten.' In een dergelijk systeem was te weinig ruimte voor de gevoelsmatige kant van het geloof. Zonder de waarheid van de natuurwetenschappen te betwisten, stelden de ethisch-modernen 'de persoonlijke godsdienstige ervaring centraal'.²⁴⁴ Dat was een opvatting naar HaverSchmidts hart. Toen hij in 1867 met Isaäk Hooykaas (1837-1894) een ethisch-moderne medeprediker in zijn Schiedamse gemeente kreeg, onderging hij een religieuze verandering. Hij was onder de indruk van de man, die 'vol des geloofs en des heiligen geestes' was. In de maanden en jaren die volgden, werd hij overtuigd om over te gaan op het ethisch modernisme. '[I]oen na vijf jaar ruim Hooykaas van ons scheidde (...) had ik een genoegzaam vaste grond onder de voeten.'²⁴⁵

De vastigheid die HaverSchmidt gevonden zei te hebben, was betrekkelijk. Hij had weliswaar 'dieper in het glaasje' van de romantiek gekeken, maar onvoldoende om zijn interne strijd te beslechten. Hij belandde in de existentiële spagaat waarin ook de Romantische Clubleden en de Amsterdamse critici terecht waren gekomen: redelijke burgerlijkheid en de belofte van de romantiek trokken tegelijk aan hem. Die idealen verdroegen elkaar niet, maar anders dan bij de andere literaire ironici kon geen van de twee de overhand in hem krijgen. Steeds weer dwong hij zich tot zelfonderzoek, in de hoop in zichzelf een beginsel te vinden waarop hij zijn romantische Godsgeloof en zijn redelijke burgerlijkheid tegelijk kon grondvesten. Daarin slaagde hij niet. Zijn leven lang bleef hij een twijfelaar, die bij vlagen gegrepen werd door godsdienstig enthousiasme maar die het soms zo lang zonder zijn religieuze gevoel moest stellen dat hij nauwelijks meer aan Gods bestaan kon geloven. Het idee zonder God te moeten drukte op hem: zinloosheid overviel hem zodra het religieuze gevoel hem in de steek liet. Het mogelijk autobiografische verhaal 'Broertje', besproken in § 4.1.3.1, geeft treffend weer hoe HaverSchmidts religieuze pendule heen en weer slingerde tussen enthousiasme en zinloosheid. Overigens was hij met zijn geloofstwijfel op zijn plaats onder de ethisch-modernen. Het geloof *moest* bij hen een zoektocht zijn, het religieuze gevoel moest ieder voor zich ontdekken. Twijfel aan de goede uitkomst van die zoektocht hoorde daarbij.²⁴⁶

Zoals dat ook voor de andere literaire ironici gold, was de enige manier voor Haverschmidt om met zijn existentiële twijfel om te gaan, de weg van de ironie. Die maakte het mogelijk om de romantische belofte en het burgerschapsideaal tegelijk te omarmen. Gemakkelijk was die positie niet, maar HaverSchmidt heeft haar lang volgehouden, veel langer dan zijn literaire mede-ironici. Elsbeth Jongejan, schrijfster van een prachtig boek over de humoristische zelfreflectie van de romantiek, lijkt met haar karakterisering van de romantische ironicus HaverSchmidt voor ogen te hebben gehad.

²⁴² R. Safranski, M. Wildschut (vert.), *Romantiek. Een Duitse affaire* (Amsterdam 2009) 141

²⁴³ Safranski, *Romantiek*, 132.

²⁴⁴ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 33.

²⁴⁵ Nieuwenhuys, *Worgengel*, 108-110.

²⁴⁶ Aerts, 'Beginselstrijd naar verwevenheid', 227-230.

‘[De ironicus] lacht om de dwaze wereld, al verbergt hij dien lach achter schijnbaren ernst. Meestal heeft hij zich allang neergelegd bij de wetenschap, dat de wereld minderwaardig en alledaagsch is trots haar schoone leuzen of veinst dit tenminste voor zich zelf en anderen. Hij heeft de ideale wereld weggeborgen bij zijn kinderdromen (...). Hij zou zich zelf bespottelijk vinden, als hij er nog ernst mee maakte. Bij de sterke karakters blijft echter eenig idealisme achter dat scepticisme schuilen, maar in dat geval wordt de grens tusschen *ironie* en *humor* ook weer vervaagd. De ironie is dan een schijnbare ernst waarachter zich scherts verbergt, maar een scherts die zèlf weer haar onmiddellijke aanleiding heeft in een diepen levensernst of een innerlijke verscheurdheid.’²⁴⁷

.....

§ 4.3.3 Conclusie

Wat hield het zinsperspectief van de ironische generatie in? En wie behoorden er tot de ironische generatie? Voordat duidelijk kan worden waarom de ironische liberale cultuur de voltooiing betekende van de oud-liberale cultuur, moet duidelijk zijn *wat* het ironische zinsperspectief inhield en *in welke mate* dat zinsperspectief bij de kring van Kappeyne hoorde.

§ 4.3.3.1 *Wat?*

Romantische belofte en redelijk oud-liberaal burgerschap maakten het ambivalente zinsperspectief van de ironische literaire generatie uit. Als romantiek en burgerschap samenkwamen, ontstond ironie. Voor alle besproken schrijvers en dichters kwam dat moment toen ze aan het eind van hun adolescentie op de grens tussen romantiek en burgerschap stonden. De enige manier om niet een van de twee idealen op te hoeven geven, was door ze allebei aan te nemen. Door ironie te gebruiken was dat mogelijk: de literaire ironici werden zo romanticus en burger tegelijk.²⁴⁸

Ik acht het zeer waarschijnlijk dat wat voor de literaire ironici het geval was, ook gold voor de politieke ironici van de kring van Kappeyne: dat zij een ironische stijl hanteerden omdat in de zindimensie van hun bestaan een strijd woedde tussen romantische en oud-liberale burgerlijke idealen.²⁴⁹ Bronnen die deze bewering direct ondersteunen ontbreken, maar veel wijst in die richting:

- Literaire en politieke ironici waren beiden in de eerste plaats oud-liberalen.
- De ironische stijlen van de literaire ironici en politieke ironici vertoonden opvallende overeenkomsten in ironisch object, zoals met het principe van beginselvastheid.
- In het politieke domein uitten literaire en politieke ironici zich op dezelfde manier ironisch. Beide groepen waren lid van debatverenigingen, bij uitstek plaatsen waar ze hun ironische vermogens konden botvieren.

²⁴⁷ Jongejan, *Humor-“cultus”*, 13-14.

²⁴⁸ Uitgebreider over de relatie tussen de romantiek en ironie zijn: C. Colebrook, *Irony* (New York 2005); Safranski, *Romantiek*.

²⁴⁹ Een enkele auteur heeft opgemerkt dat Kappeyne nooit geheel voor het ene of andere standpunt koos. Een verklaring voor die ambivalente positie ontbreekt: C.J.H. Jansen, ‘J. Kappeyne van de Coppello (1822-1895). Een advocatenleven in dienst van wetenschap en politiek’, in: Bruin, J. de, Henssen, E.W.A. (eds.), *Een vreemde man, die ons vreemd ontviel. Liber amicorum voor E.W.A. Henssen (1950-1999)* 130-149, aldaar 136.

- Sommige politieke ironici waren deel van de ironische literaire kringen en veel hadden vriendschapsbanden met de leden van de literaire kringen. Jonckbloet is daarvan het meest extreme voorbeeld. Waar de ironie ging, daar was Jonckbloet – of vice versa. Met leden uit alle drie de kringen had hij intieme banden.
- Literaire en politieke ironici bezochten dezelfde (Leidse) universiteit, dezelfde sociëteiten en dezelfde genootschappen.
- Bovendien groeiden beide groepen op in een wereld die ontvankelijk was voor ironie: de (ironische) romantiek bloeide in de jaren 1850 en 1860 tegelijk met het oud-liberalisme (en het oud-liberale modernisme).

...

§ 4.3.3.2 *In welke mate?*

De ontheemde liberalen waren ten diepste oud-liberalen. De mate waarin het ambivalente zinsperspectief bij hen hoorde, is dus afhankelijk van de kracht die romantische beloften op hen uitoefenden. Om die te achterhalen, ga ik eerst de aantrekkingskracht van de romantische beloften voor de literaire kringen langs.

- *De Romantische Club*
De kring van Beets heeft de romantiek overtuigend achter zich gelaten. Zodra ze daar ernst mee maakten, werd de ironische spanning in hun werk bijna verwaarloosbaar. Het ligt daarom voor de hand hen niet als onderdeel van de ironische generatie te beschouwen, maar als wegbereiders ervan. Zij maakten Nederland grondig bekend met de romantiek, zodat de ironische stijl van de kringen van Kappeyne, HaverSchmidt en de Amsterdammers mogelijk werd.
- *De Amsterdamse critici*
Net als bij de Romantische Clubleden op een hoogtepunt in hun jeugd, bewaarden ze de aantrekkingskracht van de romantiek desondanks beter dan de Romantische Club. Hoewel ondergeschikt aan de oud-liberale idealen, behielden romantische beloften door hun levens heen kracht. In hun literaire werk, maar met name in hun fanatieke deelname aan debatverenigingen gaven ze uiting aan de ironische spanning die dat opleverde.
- *De kleine kring van HaverSchmidt*
HaverSchmidt was de zuiverste exponent van de literaire ironie; in hem is de belofte van de romantiek nooit verzwakt. Zijn volwassen leven lang manifesteerde de ironie zich daarom ten volle en met betrekking tot het hoogste. In zijn literaire werken, voordrachten, debatten en preken zette hij (en soms zijn vrienden) ironie in om met twijfels over het bestaan van God om te kunnen gaan.

Qua romantische inslag moet de kring van Kappeyne rond de kleine kring van HaverSchmidt en de Amsterdamse critici geplaatst worden. Niet voor iedereen uit de kring-Kappeyne had de romantische belofte dezelfde kracht. De misnoedigheid waar Kappeyne en Jonckbloet nu en dan door getroffen werden, doet denken aan HaverSchmidts zwartgallige buien. Maar de vrolijke

grappenmakerij van Lieftinck en Van Kerkwijk paste beter bij een levensgenieter als Bakhuizen, terwijl Potgieters fanatieke burgerlijkheid haar parlementaire pendant had in Tak van Poortvliet. Voor iedereen uit de kring gold echter dat de kracht van de romantische beloften blijvend was. Vanaf hun intrede in de politiek in de jaren 1860 tot hun aftocht na 1879 hielden de Kappeynianen vast aan hun ironische stijl.

.....

§ 5. Ironische stijl als voltooiing van de oud-liberale cultuur

‘Mijn levenszon is zoo dicht de kimmen genaderd en de toekomst krimpt zoozeer voor mij dagelijks in dat de te verwachten gebeurtenissen, zelfs die der eerstvolgende jaren, mijne belangstelling niet heel sterk meer kunnen opwekken. Of met Juni de zwarten het winnen of de witten, is mij vrij onverschillig, maar ik begeer trouw te blijven aan de Grondwet en het algemeen belang eerlijk te behartigen. De trouw aan de Grondwet belet mij mijne stem te geven aan een wetsontwerp dat de vrijheid onthoudt die de Grondwet schenkt en aan het kiesrecht voorwaarden stelt die de Grondwet niet kent. Het behartigen van het algemeen belang verbiedt mij mede te werken om nieuwe brandstof aan te dragen voor het twistvuur dat door het opwekken van kerkelijke verdeeldheid en het voeden van bitteren klassestrijd de maatschappij, wier weldaden ik genoten heb, met schokken, met omkeering misschien bedreigt.’²⁵⁰

Met deze woorden besloot Kappeyne in 1891 zijn laatste grote toespraak in de Eerste Kamer, waar hij na bijna een decennium afwezigheid uit de politiek vanaf 1888 zitting in had genomen. Aan het einde van zijn leven taande de macht van het oud-liberalisme. In 1881 waren de socialisten erin geslaagd een eerste partij op te richten en in 1888 was er voor het eerst een confessioneel kabinet aangetreden. Kappeyne vreesde hun toenemende kracht blijkens zijn opmerking dat de ‘klassestrijd’ en de ‘kerkelijke verdeeldheid’ de maatschappij die hij liefhad bedreigde. Die maatschappij was een oud-liberale, en samen met zijn vrienden was Kappeyne er in de jaren 1860 en 1870 de politieke vervolmaking van geweest. Maar die vervolmaking betekende ook het begin van het einde van het politieke oud-liberalisme. Aan de kwetsbaarheid die Kappeyne constateerde, had hij zelf bijgedragen.

In de vorige alinea heb ik de twee slotvragen van deze scriptie voorbarig beantwoord. Wat is de politiek-ideologische betekenis van de ironische parlementair-politieke stijl? En wat is de politieke betekenis van de ironische parlementair-politieke stijl? In dit laatste hoofdstuk gaat het erom aannemelijk te maken dat de ironische stijl de voltooiing van de oud-liberale politieke cultuur betekende: in politiek-ideologisch opzicht waren de ironische liberalen de *vervolmaking* van de oud-liberale politieke cultuur; en in politiek opzicht luidden de ironische liberalen het *einde* van de oud-liberale politieke cultuur in.

²⁵⁰ Handelingen Eerste Kamer 1890-1891, NA, 282.

§ 5.1 Vervolmaking

Over de oud-liberale politieke cultuur heb ik eerder geschreven dat ze idealiter alleen politieke vorm was, maar in de praktijk niet zonder inhoud kon. In de ideale politiek zouden welopgevoede en goed opgeleide burgers besluiten ten behoeve van het algemeen belang nemen op basis van redelijk overleg. Redelijkheid betekende voor hen het juiste midden weten te treffen. Daarvoor waren deugden als onafhankelijkheid, zelfbeheersing en verantwoordelijkheidsgevoel nodig. Anders gezegd, als burgers zich maar gedroegen, kon een natie de weg van de vooruitgang op gestuurd worden. Het parlementaire debat was de vorm waarin de deugden het algemeen belang het beste konden dienen. Echter, dit ideaal was alleen praktisch mogelijk zolang de politici in de Kamers het over bepaalde, liberaal-politiek gekleurde, fundamentele zaken eens waren: de nationale gemeenschap ging boven andere loyaliteiten, godsdienst had geen plaats in de politiek, de macht van de staat moest beperkt blijven tot de bescherming van individuele vrijheid. Toen deze idealen door de confessionelen en socialisten vanaf de jaren 1870 steeds krachtiger betwist werden, werden de oud-liberalen gedwongen om openlijk voor deze inhoudelijke uitgangspunten op te komen.

Dat wil zeggen, met uitzondering van de liberalen van de generatie Kappeyne. Zij waren met hun ironische stijl de radicale vervolmaking van het oud-liberale politieke ideaal. Hun ironie maakte deel uit van een bredere ironische stroom in de cultuur van hun tijd, waar in ieder geval de literaire kringen van HaverSchmidt en Potgieter toe behoorden. Aan de ironie lag een diepgaand conflict in de zinsdimensie van hun bestaan ten grondslag: romantische beloftes van een door gevoel geïnspireerd bestaan botsten met de redelijke idealen van het oud-liberale burgerschap. In het leven van sommigen laaide het vuur van dit conflict hoog op, zoals bij HaverSchmidt en mogelijk Kappeyne; anderen, zoals Potgieter en Van Kerkwijk, slaagden erin het conflict niet de overhand te laten krijgen. Maar bij allemaal zorgde het voor een diepe onzekerheid met betrekking tot de idealen van het oud-liberalisme. Loyaal aan het oud-liberalisme, namen ze die redelijke idealen ernstig. Tegelijk waren die idealen bespottelijk vanuit hun trouw aan hun romantische idealen, die redelijkheid als belemmering voor een oorspronkelijk en zinvol leven kwalificeerden. In een poging beide idealen tegelijk te omarmen en te verwerpen zochten ze hun toevlucht tot de ironie. De tragische geschiedenis van HaverSchmidts zoektocht naar God is daar een voorbeeld van.

Dit tegelijk ernstig en niet-ernstig nemen van de romantische en burgerlijke idealen had tot gevolg dat het zinsperspectief van de ironische liberalen voortdurend verschoof: ze konden niet vastgepind worden als romantici, noch als redelijke burgers. Hoewel dit het mogelijk maakte geen van beide idealen uit te sluiten, hadden de liberale ironici geen vaste positie meer om hun politieke standpunten op te grondvesten. Alle standpunten waren verdedigbaar geworden – al hadden ze een blijvende voorkeur voor de oud-liberale standpunten. Kappeynes vriend en vijand verwarrende verdediging van – of was het een aanval op? – de wetsvoorstellen van de minister waren daar een prachtig voorbeeld van (zie § 3.3.1.2). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Kappeynianen naar het oud-liberale ideaal van redelijk debat grepen als hun redding. In het zuivere debat, zoals ze dat ook op debatverenigingen voerden, was het missen van een vast standpunt juist een kracht. Daar dienden debaters in opeenvolgende debatten volstrekt tegengestelde posities in te kunnen nemen. Ironische afstand tot een standpunt houden was in dat geval verstandig. De kring van Kappeyne bracht deze zuivere debatform in het parlement. Het door Ising gegeven voorbeeld van Kappeynes debatstijl is wat dat betreft typerend.

Met deze omarming van het debat waren de ironische liberalen halverwege in de vervolmaking van de oud-liberale cultuur. De ‘onzuivere’, hiervoor ‘praktisch’ genoemde idealen van de oud-liberalen lieten ze los, terwijl ze het oud-liberale ideaal van redelijk debat, inclusief de

bijbehorende deugden van onpartijdigheid en zelfbeheersing, behielden. Maar redelijk debat was voor de oud-liberalen geen doel op zich, het stond in het teken van het algemeen belang. De Kappeyniaanse kring ging daarin mee. Zij vierden het debat als het best mogelijke middel om het algemeen belang te dienen. Zo zei Kappeyne in zijn redevoering uit 1874:

‘[L]aten wij dan ten minste voor onze beginselen uitkomen, laten wij strijden voor onze denkbeelden, laten wij onverschrokken aan de tegenpartij den handschoen toewerpen en tot haar zeggen: kan er voorshands niets worden gedaan dan door discussie eene betere toekomst voorbereid, stelt dan weer stelsel tegenover stelsel!’²⁵¹

Redelijk debat om een betere toekomst voor te bereiden. Dat was het ideaal van de kring van Kappeyne. Oud-liberaler dan dat zou het oud-liberalisme niet worden.

.....

§ 5.2 Einde

Hun ironische stijl bracht de kringleden van Kappeyne politiek gezien in een ingewikkelde positie. Eerder is politieke stijl gedefinieerd als de ‘wijze van politiek voeren in relatie tot de grenzen van het gewoonlijke’ (§ 2.1). In § 2.2 is die relatie verder uitgewerkt. ‘De stijl is ernstig wanneer een speler meegaat in het [politieke] spel en speelt volgens de spelregels [van de dominante politieke cultuur]. Neemt hij het spel echter niet ernstig en houdt hij zich opzichtig niet aan de spelregels, dan breekt de ban van het spel en is hij een spelbreker. (...) Wie zich een ernstige speelstijl aanmeet conformeert zich aan de bestaande machtsverhoudingen. Wie echter de spelregels betwist met een niet-ernstige stijl, doet daarmee een machtsaanspraak: de autoriteit van de spelregelmaker [= de gemeenschap behorend bij de dominante politieke cultuur] wordt niet erkend.’ De politieke stijl van de Kappeynianen was geen van beide en beide tegelijk. Ze waren ernstig en speels, accepteerden de bestaande politieke cultuur en bekritiseerden haar.

Het vasthouden aan deze ambivalente positie maakte de kring van Kappeyne niet populair in de Kamer. Het is vaker opgemerkt dat hun stijl er een voor de ‘goede verstaander’ was, die ‘de knipogen en dubbele bodems’ doorzag en waardeerde.²⁵² Katholieken, protestanten en conservatieven behoorden daar niet toe. Gevolg was dat zij de ironie voor louter spel of ernst aanzagen, zoals de arme Bichon van IJsselmonde die na Kappeynes verdediging van de Schoolwet in verwarring achterbleef omdat hij Kappeynes woorden letterlijk opvatte²⁵³, terwijl de Kappeynianen elkaar gniffelend in hun banken aanstootten. Maar voor wie werd uitgesloten was de ironie vervelend. Als een politieke tegenstander er niet van uit kon gaan dat zijn Kappeyniaanse tegenspeler hem, het onderhavige onderwerp of de politiek zelf helemaal ernstig nam, vatte hij dat op als een belediging.

Langzaam maar zeker raakten de Kappeynianen geïsoleerd in de Kamer. In de eerste jaren maakten ze met hun lichtvoetige ironie nog een krachtige indruk op de andere Kamerleden, die echter in de jaren 1870 steeds vaker omsloeg in ergernis. Om zijn eerste optreden in 1862 werd Fransen van de Putte nog geprezen vanwege zijn ‘onverzettelijke energie’ en zijn ‘zeggingskracht

²⁵¹ HTK 1874-1875, NA, 277.

²⁵² Velde, ‘Goede verstaander’, 450.

²⁵³ HTK 1877-1878, NA, 1064-1065.

[die] zich kenmerkte door frissche oorspronkelijkheid'.²⁵⁴ Ruim tien jaar later in 1873 kon conservatief-liberaal Wintgens het 'eeuwig sarcasme' van de Kappeynianen niet meer waarderen.²⁵⁵ En in 1878, na Kappeynes ironische verdediging van zijn Schoolwet, was de maat vol voor de meesten. Saaymans Vader verwoordde het algemene sentiment onder de antirevolutionairen, katholieken en conservatieve liberalen, kortom onder de rest van de Kamerleden, toen hij zei dat het Kappeyne niet paste om 'hier achtenswaardige mannen des Bijbels als karikaturen voor te stellen ten einde den lachlust der leden op te wekken'.²⁵⁶

Deze isolering werd niet direct zichtbaar, omdat de liberale meerderheid de Kappeynianen lange tijd ernstig bleef nemen. Zeker na Kappeynes toespraak uit 1874 hoopten de liberalen met Kappeyne een nieuwe visionair te hebben die hen kon verenigen. De speelse spot die ook onderdeel was van zijn ironische stijl werd door sommigen gezien als een onhebbelijkheid, maar door anderen juist als een teken van zijn visie: om het liberalisme te kunnen vernieuwen, moest het oud-liberalisme bekritiseerd worden.

Daarmee schatten ze de ironie van Kappeyne en de zijnen maar half goed in. De kritiek van de Kappeynianen kwam niet voort uit een vast en vernieuwend standpunt, maar juist uit een voortdurend veranderende positie die bovendien niet nieuw was. Hun ironische stijl was de vervolmaking van het oud-liberale politieke ideaal van redelijke onpartijdigheid en kwam ten volle tot uitdrukking in het parlementaire debat. Daarin konden ze het oud-liberalisme bekritisieren zonder zelf te hechten aan een standpunt. Weliswaar deed dat de liberalen beseffen dat ze onvoldoende op de toekomst voorbereid waren, maar concrete plannen over wat er moest gebeuren kwamen er niet uit voort. Als een parasiet had de ironische stijl van de ontheemde liberalen zich aan het oud-liberalisme vastgezogen. Toen ze in 1879 met de val van het kabinet-Kappeyne eindelijk losliet, bleef het oud-liberalisme leeg achter.

'[S]edert die noodlottige erfenis openviel, doolt onze liberale meerderheid op de parlementaire wateren rond als een schip zonder roer, ten prooi aan den moedwil der golven. Haar fysieke kracht bleef ongerept, maar haar zedelijke moed is door de gebeurtenissen van de laatste jaren blijkbaar in niet geringe mate geschokt'.²⁵⁷

Eenmaal volmaakt kwam het oud-liberalisme tot stilstand. Wat al tijdens de hoogtijdagen van de Kappeynianen zichtbaar was geweest, bleek na de val van Kappeynes kabinet gebeurd te zijn: het politieke momentum was verschoven naar de socialisten, confessionelen en sociaalliberalen.

.....

§ 5.3 De permanente instabiliteit van ironie

Toch heeft de verdwijning van de ironische liberalen uit de Tweede Kamer na 1879 iets onbevredigends. Met het enthousiast in de praktijk brengen van het oud-liberale ideaal van het zuivere redelijke debat met het algemeen belang voor ogen, leken de ironische liberalen de ideale

²⁵⁴ N. Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1903) 17-77, aldaar 26.

²⁵⁵ HTK 1873-1874, NA, 289.

²⁵⁶ HTK 1877-1878, NA, 1050.

²⁵⁷ J.T. Buys, 'Bedenkelijke leuzen', *De Gids* 45 (1881) 118-160, aldaar 144-145.

Thorbeckiaanse oud-liberalen. Tegelijk bliezen ze na de eerste serieuze tegenslag, de val van het kabinet-Kappeyne in 1879, de aftocht. Mogelijk werd het verantwoordelijkheidsgevoel dat hen de politiek had ingedreven, overstemd door de teleurstelling dat hun ideaal van het redelijke debat uit zicht raakte. Speels debat tussen onpartijdige debaters was niet aan de orde en verdeeldheid heerste in de Tweede Kamer, tussen confessionelen en liberalen, maar ook bij de liberalen onderling. Maar van zulke zo vurige voorstanders van het debat zou een standvastiger verdediging te verwachten zijn geweest.

Ik heb geen definitief antwoord op de vraag waarom de Kappeynianen hun politieke ambities na 1879 opgaven. Mogelijk voelden Kappeyne en de zijnen zich toch niet op hun gemak als de ultieme oud-liberalen. Innerlijk werden ze heen en weer getrokken tussen zowel oud-liberale als romantische idealen. Weliswaar konden ze via hun ironische stijl in het debat uiting geven aan deze ambivalente positie, maar nooit geheel bevredigend. Uiteindelijk was hun ironische debatstijl de vervolmaking van het oud-liberale ideaal van redelijkheid; aan hun verlangen naar de romantische roes kwam het debat op geen enkele manier tegemoet. Toen ze hun politieke ideaal in 1879 bovendien gefnuikt zagen, was dat genoeg reden om het ideaal dat ze niet helemaal ernstig hadden kunnen nemen op te geven in een laatste en grootse ironische politieke daad.

.....

Bronnenopgave

Archieven

Archief Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, Zeeuws Archief
Archief G.M. Cort van der Linden, Nationaal Archief (NA)
Archief Groen van Prinsterer, NA
Archief Nicolaas Beets, UB Leiden
Archief Tweede Kamer der Staten-Generaal, NA
Collectie François HaverSchmidt, UB Leiden

Kranten

Algemeen Handelsblad
Arnhemsche Courant
De Standaard
De Tijd
De Tilburgsche Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant

Literatuur

[Anoniem], *Laatste hoofdstuk voor de physiologie van Den Haag door een Hagenaar* ('s Gravenhage 1843)
[Anoniem], 'Nos iungit amicitia', *De Nederlandsche Spectator* 16:19 (1875)
[Bakhuizen van den Brink, R.C.], 'Kritiek – hyperkritiek – onkritiek', *De Gids* 3 (1839) 476-483, 514-522
[Dam van Isselt, E.W. van], *De physiologie van Den Haag bekeken door een' buitenman* (Amsterdam 1844)
[Jonckbloet, W.J.A.], *Physiologie van Den Haag door een Hagenaar* ('s Gravenhage 1843)
[Potgieter, E.J.], 'Het Slot te Vollenhoven, of Vrijheidsmin en Heldendeugd', *De Gids* 1 (1837) 32-39
[Timmers Verhoeven, H.P., of François, W.F.G.L.], *Een achttiende hoofdstuk voor de "Physiologie van Den Haag" door een Hagenaar* ('s Gravenhage 1843)
Aerts, R., 'Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in *De Negentiende Eeuw*. Een groepsportret', *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 73-95
Aerts, R., 'Van beginselstrijd naar verwevenheid. Nieuwe perspectieven op religie, politiek en wetenschap in *De Negentiende Eeuw*', *De Negentiende Eeuw* 32:3 (2008) 216-230
Aerts, R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997)
Aerts, R.A.M., Velde, H. te, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998)
Amante, D.J., 'The theory of ironic speech acts', *Poetics Today* 2:2 (1981) 77-96
Anchor, R., 'History and play: Johan Huizinga and his critics', *History and Theory* 17:1 (1978) 63-93
Apte, M.I., *Humor and laughter. An anthropological approach* (Ithaca/Londen 1985)
Arnouts, M., Vries, B. de, 'Een 'heerlijk' onderonsje. De Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte, 1880-1914', *De Negentiende Eeuw* 23:4 (1999) 203-217
Balke, W., 'Allard Pierson in de klem tussen geloof en wetenschap', *De Negentiende Eeuw* 21:1 (1997) 51-81
Beaufort, F. de, Schie, P.G.C. van, *Het liberalen boek* (Zwolle 2011)
Beaufort, J. A. A. H. de, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis 1868-1918* (Amsterdam 1928)
Beaufort, W. H. de, Valk, J. P. de, Faassen, M. van (eds.), *Dagboeken en aantekeningen 1874-1918. Eerste deel* (Den Haag 1993)
Bergh, L.Ph.C. van den, 'Ter gedachtenis van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (Amsterdam 1866) 1-25
Billig, M., *Laughter and ridicule. Towards a social critique of humour* (Londen 2005)

- Blaas, P.B.M., 'De onzekere burgerij', *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 4-24
- Blok, B., *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* ('s Gravenhage 1901)
- Blok, J.Ch., 'Een vergeten staatsman', *Het Lees kabinet. Maandschrift gewijd aan vaderlandsche en buitenlandsche letterkunde* 52:3 (1895) 161-166
- Bomans, G., *Merkwaardigheden rond de Camera Obscura* (Amsterdam 1989)
- Booth, W.C., *A rhetoric of irony* (Chicago 1974)
- Bornewasser, J.A., 'Thorbecke en de kerken', *BMGN* 87:3 (1972) 375-396
- Bouwman, A., Krol, E., *De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 2003)
- Brink, J. ten, 'Haverschmidts levensloop', *BZZLLETIN* 84:9 (1981) 2-5
- Broeke, F. ten, "Bijtende pennekras'. Satire als wapen in de politieke journalistiek, 1870-1885", *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 62-79
- Brophy, J.M., 'Irony and popular politics in Germany, 1800-1850', in: Gabriele, A., *Sensationalism and the genealogy of modernity. A global nineteenth-century perspective* (Londen 2017) 29-48
- Buitenwerf-van der Molen, M., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007)
- Buys, J.T., 'Bedenklijke leuzen', *De Gids* 45 (1881) 118-160
- Buytendijk, S.H., *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk 1911)
- Caillois, R., *Men, play and games* (New York 1961)
- Castoretpollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881)
- Colebrook, C., *Irony* (New York 2005)
- Coninck Liefsting, F.B., 'Mr. J. Kappeyne van de Coppello', *Nederlandsche Spectator* 48 (1895) 386-389, 393-395
- Conrad, J.F.W., 'Levensbericht van Jacob Johan van Kerkwijk', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1900-1901* (Leiden 1901) 202-221
- Conviva, *Het Servetje. Herinneringen aan "Oefening kweekt kennis"* (Amsterdam 1899)
- Critchley, S., *On humour* (Londen 2002)
- Deferme, J., *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914* (Leuven 2007)
- Dongelmans, B.P.M., 'Comme il faut. Etiquetteboeken in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 23:2 (1999) 89-123
- Dudink, S., *Dengdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997)
- Duinkerken, A. van, *Het tweede plan. Jacob Cats, Jan Vos, Adriaan Loosjes, Nicolaas Beets, C.S. Adama van Scheltema* (Amsterdam 1945)
- Dynel, M., *Irony, deception and humour. Seeking the truth about overt and covert untruthfulness* (Boston 2018)
- Dyserinck, J., *Het studentenleven in de literatuur. De medewerkers van Klikspaan* (Amsterdam 1908)
- Eck, D. van, Tams, C.A. (ed.), *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884* (Middelburg 1975)
- Ehrmann, J., Lewis, C., Lewis, P., 'Homo ludens revisited', *Yale French Studies* 41 (1968) 31-57
- Enright, D.J., *The alluring problem. An essay on irony* (Oxford 1986)
- Evan, S.J., *Political returns. Irony in politics and theory, from Plato to the antinuclear movement* (Boulder 1990)
- Eyssel, A.P.Th., 'Mr. J. Kappeyne van de Coppello', overgedrukt uit: *Themis* 3-4:56 (1895) 646-652
- Feikema, R. W., *De totstandkoming van de Schoolwet van Kappeyne. Bijdragen tot de kennis van de parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1929)
- Formisano, R.P., 'The concept of political culture', *The Journal of Interdisciplinary History* 31:3 (2001) 393-426
- Garmendia, J., *Irony* (Cambridge 2018)
- Gendzel, G., 'Political culture: genealogy of a concept', *The Journal of Interdisciplinary History* 28:2 (1997) 225-250

- Haan, I. de, Velde, H. te, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN – Low Countries Historical Review* 111:2 (1996) 167-200
- Handwerk, G.J., *Irony and ethics in narrative. From Schlegel to Lacan* (New Haven 1985)
- Hazeu, W., *Het literair pseudoniemen boek* (Amsterdam 1987)
- Hildebrand, 'De zwarte tijd', in: idem, *Proza en poëzy. Verzameling van verspreide opstellen en verzen* (Haarlem 1840)
- Hildebrand, *Verbalen uit de Camera Obscura* ('s-Gravenhage 1952)
- Honings, R., Praamstra, O., *Ellendige levens. Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw* (Hilversum 2013)
- Houten, S. van, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Eerste periode. Tot aan den dood van Thorbecke* (Haarlem 1903)
- Houten, S. van, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede periode. Tweede stuk. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne* (Haarlem 1908)
- Huizinga, J., *Verzamelde werken V. Cultuurgeschiedenis III* (Haarlem 1950)
- Hutcheon, L., *A theory of parody. The teachings of twentieth-century art forms* (New York 1985)
- Hutcheon, L., *Irony's edge. The theory and politics of irony* (New York 1995)
- Ising, A., *In de Kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken. 1850-1886* (Den Haag 1892)
- Ising, A., *In de Kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken* (Den Haag 1892)
- Jacobi, T., Relleke, R., 'De leus van vooruitgang! Het literaire program van De Gids onder Potgieter en Bakhuizen van den Brink', *De Negentiende Eeuw* 19:4 (1995) 222-236
- Janse, M., 'De balanceerkunst van het afschaffen. Maatschappijhervorming beschouwd vanuit de ambities en de respectabiliteit van de negentiende-eeuwse afschaffer', *De Negentiende Eeuw* 29:1 (2005) 28-44
- Janse, M., 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* 35:4 (2011) 169-187
- Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007)
- Jansen, C.J.H., 'J. Kappeyne van de Coppello (1822-1895), een advocaat in dienst van wetenschap en politiek', in: Bruin, J. de, Henssen, E.W.A. (eds.), *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel: liber amicorum voor E.W.A. Henssen (1950-1999)* (Amsterdam 2000)
- Jensma, G., "Geen Fries spot met zijn land'. Nationalisme, ironie en het Oera Linda-boek', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117:3 (2002) 331-343
- Jensma, G., *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen 2004)
- Jonckbloet, W.J.A., 'Levensschets van Dr. Eelco Verwijs', in: *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen* (Amsterdam 1881) 1-13
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999)
- Jongejan, E., *De humor-“cultus” der Romantiek in Nederland* (Zutphen 1933)
- Kasteel, P., *Abraham Kuyper* (Kampen 1938)
- Kleinlooh, P.P., 'Het masker van Kappeyne. De invloed van Johannes Kappeyne van de Coppello (1822-1895) op het jongliberalisme 1860-1880', doctoraalscriptie (Nijmegen 2005)
- Klikspaan, *Studenten-Typen* (Leiden 1902)
- Kluveld, A., 'Felix Ortt. De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof', *De Negentiende Eeuw* 25:3 (2001) 137-146
- Kluyver, A., 'Levensbericht van Matthias de Vries', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1893) 39-108
- Kneppelhout, J., 'Mijn zwarte tijd. Eene herinnering uit mijn akademieleven', *De Gids* 8 (1844) 159-164
- Kneppelhout, J., Mathijssen, M., Ligtoet, F., *Opvoeding door vriendschap* (Amsterdam 1980)
- Koolhaas-Grosfeld, E., 'Politieke spotprenten in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 42-61
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1972)
- Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Den Haag 1987)
- Lavater Jr., *Politieke photographien van de aftredende leden der Tweede Kamer* (Sneek 1879)

- Lee, Y.S., *Nationalism and irony. Burke, Scott, Carlyle* (Oxford 2004)
- Levy, I.A., *De moderne levensbeschouwing van Mr. J. Kappeyne van de Coppello* (Den Haag 1875)
- List, G.A. van der, Schie, P.G.C. van, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993, Van Gorcum)
- Luyt, A.J., *Klikspaans Studentenschetsen. Bijdrage tot de kennis van Kneppelbout als mensch en als schrijver* (Leiden 1910)
- Maas, N., *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van De Negentiende Eeuw* (Utrecht 1986)
- Mathijssen, M., 'De bleke gezel', *BZZLLETIN* 84:9 (1981) 17-21
- Mathijssen, M., 'Genot is deugd. Een verkenning in de verschuivingen in het denken over genot in De Negentiende Eeuw', *De Negentiende Eeuw* 31:2 (2007) 73-81
- Mathijssen, M., *De gemaskeerde eeuw* (Amsterdam 2007)
- Mathijssen, M., *Nederlandse literatuur in de romantiek. 1820-1880* (Nijmegen 2004)
- Moltzer, H.E., 'Levensbericht van W.J.A. Jonckbloet', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1886) 1-70
- Nagel, M., 'Play in culture and the jargon of primodality: a critique of *Homo ludens*', in: M.C. Duncan, G. Chick, *Play & culture studies, volume 1: Diversions and divergences in fields of play* (Londen 1998)
- Netscher, F., *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889)
- Netscher, F., *Uit ons parlement. Schetsen en indrukken uit de Eerste- en Tweede Kamer* (Amsterdam 1890)
- Nieuwenhuis, I., 'De vele gezichten van satire', *De Negentiende Eeuw* 39:1 (2015) 1-16
- Nieuwenhuys, R., *François HaverSchmidt. De dominee en zijn worgengel* (Amsterdam 1964)
- O.B., *De crisis en de toekomst der liberale partij* (Culemborg 1876)
- Otterspeer, W., *De hand van Huijzinga* (Amsterdam 2009)
- Oud, P.J., *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans* (Assen 1987)
- Paaltjens, P., *Snikken en grimlachjes* (Schiedam 1906)
- Paletz, D., 'Political humour and authority: From support to subversion', *International Political Science Review* 11 (1990) 483-493
- Palonen, K., 'Four times of politics: policy, polity, politicking, and politicization', *Alternatives* 28 (2003) 171-186
- Pels, D., Velde, H. te eds., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000)
- Potgieter, E.J., Oosterholt, J. (ed.), *Uit de nalatenschap van een dromer. Bloemlezing uit de gedichten* (Amsterdam 2003)
- Powell, C., 'A phenomenological analysis of humour in society', in: Powell, C., Paton, G.E.C. (eds.), *Humour in society. Resistance and control* (New York 1988) 86-105
- Praamstra, O., 'Drie modernisten: Allard Pierson, Conrad Busken Huet en Carel Vosmaer', *De Negentiende Eeuw* 21:1 (1997) 83-98
- Quarles van Ufford, J.K.W., 'Levensbericht van Mr. Jacob Leonard de Bruyn Kops', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1889* (Leiden 1889) 29-56
- Raessens, J., 'Homo ludens 2.0. The ludic turn in media theory', Inaugural Address Chair of Media Theory at Utrecht University (2010)
- Raskin, V., 'On the political impotence of humour', *Humour: International Journal of Humour Research* 21:1 (2008) 26-30
- Richard Rorty, *Contingentie, ironie en solidariteit* (Kampen 2007)
- Riel, H. van, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19^e eeuw* (Assen 1982)
- Rijn, J.J. van, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland. 1800-1920* (Amsterdam 2010)
- Rooy, P. de, *Ons stijpe op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014)
- Safranski, R., Wildschut, M. (vert.), *Romantiek. Een Duitse affaire* (Amsterdam 2009)

- Sagittarius [Jonckbloet, W.J.A.], *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869)
- Schnurr, S., Plester, B., 'Functionalist discourse analysis of humour' in: Attardo, S. (ed.), *The Routledge handbook of language and humor* (New York 2017) 309-321
- Selser, M., *De dubbele dichter. François HaverSchmidt/Piet Paaltjens (1835-1894)* (Leiden 2002)
- Simpson, P., *On the discourse of satire. Towards a stylistic model of satirical humour* (Amsterdam 2003)
- Smidt, H.J., 'Mr. J. Kappeyne van de Coppello', overgedrukt uit: *Eigen Haard* (1895) 1-41
- Smit, J., *Leven en werken van E.J. Potgieter. 1808-1875* (Leiden 1983)
- Snijder van Wissenkerke, F.W.J.G., 'Levensbericht van Mr. Hendrik Jan Smidt', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1916/1917) 215-250
- Speier, H., 'Wit and politics: an essay on laughter and power', *American Journal of Sociology* 103:5 (1998) 1352-1401
- Steinmetz, W., Haupt, H.G., 'The political as communicative space in history: the Bielefeld approach', in: Steinmetz, W., Gilcher-Holthey, I., Haupt, H.-G. (eds.), *Writing political history today* (Frankfurt 2013) 11-33
- Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992)
- Taal, G., *Liberalen en Radicalen in Nederland. 1872-1901* (Den Haag 1980)
- Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer. 1866-1940* (Amsterdam 2011)
- Taylor, C., *A secular age* (London 2007)
- Tsakona, V., Popa, D.E. (eds.), *Studies in political humour. In between political critique and public entertainment* (Amsterdam 2011)
- Turpijn, J., *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer. 1848-1888* (Amsterdam 2008)
- Velde, H. te, 'De politiek van de goede verstaander', *Low Countries Historical Review* 121:3 (2006) 447-452
- Velde, H. te, 'Onderwijzers in de parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *BMGN* 113:3 (1998) 322-343
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 137 (1997) 391-402
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* 28:3 (2004) 193-205
- Velde, H. te, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer', *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) 35-47
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland* (Den Haag 1992)
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Velde, H. te, Verhage, H., *De eenheid en de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland. 1850-1900* (Amsterdam 1996)
- Verdam, J., 'Levensbericht van Eelco Verwijs', in: *Levensberichten der Afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1880) 75-116
- Vries, B. de, 'De kunstlievende leden van Arti et Amicitiae en Pulchri Studio, 1850-1914', *De Negentiende Eeuw* 14:1 (1990) 43-57
- Welderens Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland. 1849 tot 1891* ('s-Gravenhage 1918)
- Went-Beets, A.G., *Jeugd in het Beetsenhuis. Herinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets* (Leiden 2003)
- Willems, J.H.J., *Job. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren ± 1830-1840* (Eindhoven 1939)
- Worp, J.A., *Geschiedenis van het genootschap 'Belgicus Litteris Sacrum'. Revoering, uitgesproken bij de herdenking van het 25 jarig bestaan* (Groningen 1875)
- Woud, A. van der, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015)
- Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006)
- Zonneveld, P., *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840* (Leiden 1993)

Zuylen van Nijeveld, J.P.J.A. van, *Agitatie of plichtsbetrachting. Een woord aan Dr. W.J.A. Jonckbloet. Lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Utrecht 1866)